คำชี้แจง

ความรู้เกี่ยวกับการย่อคำต่อหรือคำหมาย ระหว่างคำสองคำก็ดี ย่อคำหน้าบ้างหลังบ้างก็ดี เป็นลักษณะของสมาส มีทั้งในสำนวนไทยและบาลี เช่นคำว่า 'สูกรเปโต' แปลเป็นสมาสไทยว่า 'เปรตหมู' การตั้งวิเคราะห์ก็คือการขยายความว่า เปรต-เหมือน-หมู, เปรต-มีหัวเหมือน-หมู หรือหัวของเปรต เหมือนหัวของหมู ในภาษาไทยก็มีคำว่า หมีหมู นกเค้าแมว ลูกเศรษฐี ไปบ้าน ดังนี้เป็นต้น การเรียนรู้ว่าคำไหน เป็นสมาสและเป็นสมาสอะไร ซ่อนความมายอะไรไว้

สำหรัยตัทธิซึ่งใช้ปัจจัยต่อท้ายศัพท์ แทนกิริยาหรือนามนั้นมีแต่ในภาษาบาลีและภาษาไทยที่ใช้ธาตุและปัจจัย สำหรับแปลความหมายของศัพท์ สำหรับภาษาไทยไม่มีปัจจัย แม้มีที่ใช้ก็เพราะติดมาจากภาษาเดิม ภาษาไทยว่า ชาวสยาม คำว่า'ชาว' ใช้ปัจจัยในตัทธิตนั้นลงแทน เป็นวิธีย่อคำด้วยปัจจัย มีที่ใช้มากในภาษาบาลี ฉะนั้น จึงต้องศึกษาให้รู้ดี ทั้งวิธีย่อและวิธีกระจาย คือ วิเคราะห์

พระอมรมุนี[๑] (จับ จิตธมฺโม ป.ธ. ๙) วัดโสมนัสวิหาร รับภาระอธิบายสมาส และ พระมหาลัภ ปิยทสฺสี ป.ธ. ๘ วัดบรมนิวาส อธิบายตัท-ธิตทำให้ความรู้สองอย่างนี้กว้างขวางยิ่งขึ้น อำนวยประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาวิชานี้ตามสมควร ฉะนั้น จึงขออนุโมทนาในกุศลกรรมนี้ด้วย.

พระอมราภิรักขิต

มหากุฏราชวิทยาลัย

๒ สิงหาคม ๒๔๘๙

๑. ปัจจุบันเป็น สมเด็จพระวันรัต.

อธิบายสมาส

พระธรรมวราลังการ (จับ จิตธมฺโม ป.ธ. ๘) วัดโสมนัสวิหาร

เรียบเรียง

คำพูดในภาษาหนึ่ง ๆ มีทั้งคำพูดพิสดาร คือพูดอย่างเต็มความ มีทั้งคำพูดย่อ คือพูดอย่างสั้น แต่เข้าใจความหมายกัน ได้เนื้อความมาก และชัดเจน ในภาษาไทยเรา ก็มีความย่อเช่นนั้นเหมือนกัน เช่น รถเทียมด้วยม้า ย่อมเป็นรถม้าเป็นต้น แม้ในภาษาบาลี ก็มีคำย่อดุจเดียวกัน ถ้าย่อนามศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไป ให้เข้าเป็นบทเดียวกัน เรียกว่า **สมาส** แปลว่าศัพท์ที่ย่อเข้า คือย่อให้สั้นเพื่อใช้วิภัตติให้น้อยลงบ้าง เพื่อจะให้เนื้อความเข้ากันในทางสัมพันธ์ ืคือไม่ให้เข้าใจเขวไปว่า เนื้อความนั้น ๆ แยกไปเข้ากันบทอื่น ถึงแม้ว่าเมื่อเข้าสมาสกันแล้ว วิภัตติจะไม่ลบก็ดี แต่มีประโยชน์ในอันที่จะทำความแน่นอนลงไปว่าศัพท์นั้นเป็นอันเดียวกัน จะแยกจากกันไปเป็นอย่างอื่นไม่ได้ และบางคราวให้มีเนื้อความพิเศษขึ้นก็มี เช่น พหุพพิหิสมาส ท่านนิยมให้แปลว่า มี ข้างหน้า ดัง อุ. ว่า กตกิจฺโจ แปลว่า ผู้มีกิจอันทำแล้ว ดังนี้ และ อุ. ว่า ทูเรนิทานํ (วัตถุ) มีนิทานในที่ไกล สมาสมีประโยชน์ดังกล่าวนี้ ฉะนั้น ท่านจึงได้จัดไว้เป็นไวยากรณ์ประเภทหนึ่ง ในบรรดาบาลีไวยากรณ์ทั้งหลาย.

วิเคราะห์แห่งสมาส

นามศัพท์ที่ยังไม่ประกอบด้วยวิภัตติ เรียก ศัพท์ เช่น มหนฺต

ศัพท์ ปุริสศัพท์ เป็นต้น ส่วนที่ประกอบด้วยวิภัตติแล้ว เรียกว่า บท เช่น มหนฺโต เป็นบทหนึ่ง ปุริโส เป็นบทหนึ่ง เมื่อกำหนดความต่างแห่งคำว่าศัพท์และบท ได้ดังนี้แล้ว พึงกำหนดคำว่าวิเคราะห์ต่อไป.

วิเคราะห์แห่งสมาสนั้น ต้องประกอบพร้อมด้วยลักษณะดังนี้

ก. **อนุบท** บทน้อย ที่เรียงไว้หน้าบทปลง.

ข. **บทปลงคือบทสมาส** ที่ย่ออนุบทนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน.

อุทาหรณ์

มหนฺโต ปุริโส มหาปุริโส. มหนฺโต ก็ดี ปุริโส ก็ดี เป็นบทที่ยังแยกกันอยู่ จึงจัดเป็นอนุบท แต่ละบท ๆ, เมื่อเอา มหนฺโต และ ปุริโส มาย่อมให้เข้ากัน เป็น มหาปุริโส คำว่า มหาปุริโส ในวิเคราะห์นี้จึงเรียกว่า บทปลง หรือบทสมาส คือสำเร็จรูปเป็นบทสมาส. โดยนัยนี้ วิเคราะห์หนึ่ง ๆ จึงมีทั้งอนุบทและบทปลง

แต่อนุบท (นอกจากทวันทวสมาส) ย่อมมี ๒ บท และมีชื่อเรียกต่างกัน ตามที่อยู่หน้าหรือหลัง อนุบทที่อยู่หน้า เรียกว่า บุพพบท ที่อยู่หลังเรียก อุตตรบท เหมือนอย่าง มหนฺโต ปุริโส ทั้ง ๒ นี้ มหนฺโต อยู่หน้า เรียกบุพพบท ปุริโส อยู่หลัง เรียก อุตตรบท พึงกำหนดอนุบทซึ่งแยกเป็นบุพพบทและอุตตรบท และบทปลง ตามที่บรรยายมาฉะนี้.

สมาสนี้ เมื่อว่าโดยกิจคือการกระทำหรือรูปสำเร็จของวิเคราะห์ มี ๒ คือ :-

๑. **ลุตตสมาส** สมาสที่ลบวิภัตติ.

๒. **อลุตตสมาส** สมาสที่ไม่ได้ลบวิภัตติ.

ก. ลุตตสมาส ได้แก่บทปลงหรือบทสำเร็จของสมาส ซึ่งท่านลบวิภัตติแล้ว เพื่อจะใช้วิภัตติให้น้อยลง ถึงแม้จะมีกี่บทก็ตาม เมื่อเข้าสมาสกันแล้ว ใช้วิภัตติแต่บทเดียวเฉพาะบทหลังเท่านั้น เช่น นีลํ อุปปลํ นีลุปฺปลํ.

ข. อลุตตสมาส ได้แก่บทสำเร็จของสมาส ซึ่งเมื่อเข้าสมาสแล้ว คงวิภัตติได้ตามเดิม ถึงแม้จะนำไปใช้ในประโยคคำพูดในวิภัตติอะไรก็ตาม ก็คงใช้วิภัตติที่ต่อกันไว้เดิมนั้นคงที่ เป็นแต่เปลี่ยนวิภัตติบทหลังไปเท่านั้น เช่น อุรสิโลมสฺส (พรหฺมณสฺส) ปุตฺโต บุตรของพราหมณ์ผู้มีขนที่อก คำว่า อุรสิโลมสฺส เป็นอลุตตสมาส คือ สฺมึ วิภัตติ ที่ อุร ซึ่งแปลงเป็น สิ ตามแบบมโนคณะ ยังคงอยู่ เมื่อเข้ากับ โลมศัพท์แล้ว นำไปใช้ สฺส วิภัตติ ก็คงใช้ลงที่บทหลัง คือ โลม เท่านั้น อุรสิ คงไว้ตามเดิม.

รูปสำเร็จของสมาสเกี่ยวด้วยการันต์เป็นทีฆะ

บทหน้าของสมาส ถ้ามี อา. อี. อู การรันตี เมื่อเข้าสมาสกันแล้ว ต้องรัสสะบ้าง คงไว้ตามเดิมบ้าง ดังกฎเกณฑ์ต่อไปนี้:-

อา การันต์

ก. ถ้าเป็นบทคุณ คือ วิเสสนะ เดิมเป็น อะ การันต์ แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เมื่อเป็นวิเสสนะของบทที่เป็นอิตถีลิงค์ เป็น อา การันต์ เข้าสมาสแล้วต้องรัสสะให้สั้น ตามสภาพเดิมของศัพท์นั้น เช่น อญฺญตรา

อิตฺถี อญฺญตริตฺถี หรือ อญฺญตรอิตฺถี หญิงคนใดคนหนึ่ง ปฏิมณฺฑิตา อิตฺถี ปฏิมณฺฑิติตฺถี หรือ ปฏิมณฺฑิตอิตฺถี หญิงผู้ประดับแล้ว.

อญฺญตรา เป็นสัพพนาม เดิมเป็น อญฺญตร เป็นบทวิเสสนะ ปฏิมณฺฑิตา เป็นคุณศัพท์ ทั้ง ๒ นี้เมื่อเป็นวิเสสนะของ อิตฺถี ซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ จึงเป็นอาการันต์ไปตามตัวประธาน เวลาเข้าสมาสแล้วต้องรัสสะให้เป็นอย่างเดิมเสีย.

ข. อา การันต์ ที่เป็นบทนามนาม อิตถีลิงค์ เข้าสมาสแล้วไม่ต้องรัสสะ เช่น :=

กญฺญานํ สหสฺสํ กญฺญาสหสฺสํ พันแห่งนางสาวน้อย.

ตารานํ คโณ ตาราคโณ หมู่แห่งดาว.

อี การันต์

ก. อี การันต์ ที่สำเร็จมาจาก อี ปัจจัย ในตทัสสัตถิตัทธิต เช่น เสฏฺฐี สิปฺปี หตฺถี และ ณี ปัจจัยในนามกิตก์ เช่น โยคี โยธี เวธี เป็นต้น ต้องรัสสะ เป็น อิ อย่างนี้ :-

เสฏฺฐิโน ปุตฺโต เป็น เสฏฺฐิปุตฺโต บุตรแห่งเศรษฐี.

โยคิโน วตฺตํ เป็น โยคิวตฺตํ วัตรแห่งโยคี.

ข. อี การันต์ ที่เป็นบทนามนามมาเดิม หรือที่สำเร็จจากปัจจัยอื่น เช่น สี. ตาวี. และ นี. ซึ่งเป็นเครื่องหมายอิตถีลิงค์ทั้ง ปุํ. และ อิตฺ. เมื่อเข้าสมาสแล้วคงไว้ตามเดิม ไม่ต้องรัสสะ เช่น

ปุํ. ตปสฺสิโน กิจฺจํ ตปสฺสีกิจฺจํ กิจของผู้มีความเพียร.

เมธาวิโน สุขํ เมธาวีสุขํ สุขของคนมีปัญญา.

อิตฺ. อิตฺถี เอว รตนํ อิตฺถีรตนํ แก้วคือหญิง.

นทิยา ตีรํ นทีตีรํ ฝั่งแห่งแม่น้ำ.

เภริยา สทฺโท เภรีสทฺโท เสียงแห่งกลอง.

ภิกฺขุนีนํ สีลํ ภิกฺขุนีสีลํ ศีลของภิกษุณี.

อู การันต์

อู การันต์นี้ แม้ทั้งศัพท์เดิมและศัพท์ที่สำเร็จมาจากปัจจัย ก็คงไว้ตามเดิมทั้ง ๒ ลิงค์ ไม่ต้องรัสสะ เช่น:-

ปุํ. กตญฺญู จ กตเวที จ กตญฺญูกตเวที ชนทั้งกตัญญูทั้งกตเวที.

อิตฺ. วธุยา สทฺโท วธูสทฺโท เสียงแห่งหญิงสาว.

บทสำเร็จของสมาสเนื่องด้วยสนธิ

เวลาเข้าสมาสกันแล้ว เพื่อจะให้อักษรให้น้อยลงอีก ควรสนธิบทที่สนธิกันได้ตามวิธีสนธินั้น ๆ จะอำนวยให้ ดังให้อุทาหรณ์ต่อไปนี้:-

ก. เพื่อไพเราะ เช่น อุ. เทวานํ อินฺโท เทวานมินฺโท ผู้เป็นจอมแห่งเทวดา.

ข. เพื่อใช้อักษรให้น้อย เช่น อุ. ปญฺจ อินฺทฺริยานิ ปญฺจินฺทฺริยํ อินทรีย์ ๕.

ยังมีบทสนธิอีกอย่างหนึ่ง ที่มีข้อบังคับให้ใช้ในเวลาเข้าสมาสกันแล้ว คือสัญโญคะ การซ้อนอักษร ก็การซ้อนอักษรนี้ มีกฎอยู่ว่า ้ถ้าบทหลัง เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรคทั้ง ๕ คือตัว **ข ฉ ฐ ถ ผ** ต้องซ้อนอักษรที่ ๑ ในวรรคนั้น ๆ เข้าข้างหน้า ให้เป็นตัวสะกดบทหน้าเสมอไป ดังนี้:-

ก วรรค ปุญฺญสฺส เขตฺตํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ นาแห่งบุญ.

จ วรรค วฑฺฒมานกา ฉายา ยสฺสํ สา วฑฺฒมานกจฺฉายา (เวลา) เวลามีเงาเจริญอยู่.

ฏ วรรค เสฏฺฐิโน ฐานํ เสฏฺฐิฏฺฐานํ ตำแหน่งแห่งเศรษฐี.

ต วรรค สารีปุตฺโต เถโร สารีปุตฺตตฺเถโร พระสารีบุตรเถระ.

ป วรรค มหนฺตํ ผลํ มหปฺผลํ ผลใหญ่.

สมาสมีชื่อ ๖ อย่าง

๑. กัมมธารยะ

๒. ทิคุ

๓. ตัปปุริสะ

๔. ทวันทวะ

๕. อัพยยีภาวะ

๖. พหุพพิหิ.

๑. กัมมธารยสมาส

นามศัพท์ที่มีวิภัตติและวจนะเสมอกันทั้ง ๒ บท บทหนึ่งเป็นประธาน คือเป็นนามนาม อีกบทหนึ่งเป็นวิเสสนะ คือเป็นคุณนาม หรือเป็นคุณนามทั้ง ๒ บท มีบทอื่นเป็นประธานต่างหาก ที่ย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน ชื่อกัมมาธารยสมาส ๆ นั้น มีวิธีอยู่ ๖ อย่าง ตามรูปขอคุณนามที่ท่านย่อมเข้า คือวิเสสนบุพพบท ๑ วิเสสนุตตรบท ๑ วิเสสโนภยบท ๑ วิเสสโนปมบท ๑ สัมภาวนบุพพบท ๑ อวธารณ-บุพพบท๑.

กัมมธารยสมาสนี้ เป็นทั้งสมาสนาม และสมาสคุณ วิธีใด เมื่อสำเร็จรูปวิเคราะห์ มีตัวประธานในบทปลงนั้น เช่น วิเสสน-บุพพบท อุ. มหนฺโต ปุริโส=มหาปุริโส คำว่าบุรุษเป็นประธานในบทปลงได้ ไม่ต้องหาบทอื่นมาเป็นประธานอีกทอดหนึ่ง. วิเสสนุตตร-บท อุ. สตฺโต วิเสโส=สตฺตวิเสโส คำว่าสัตว์เป็นประธานในวิเคราะห์ได้. สัมภาวนบุพพบท อุ. ขตฺติโย (อหํ) อิติ มาโน=ขตฺติยมาโน คำว่ามานะเป็นนามนาม เป็นประธานในรูปวิเคราะห์ได้. อวธารณบุพพบท อุ. พุทฺโธ เอว รตนํ=พุทฺธรตนํ คำว่ารตนะเป็นนามนาม เป็นประธานในรูปวิเคราะห์ได้ ไม่ต้องใช้บทอื่นเป็นประธาน กัมม-ธารยะดังว่ามานี้ เป็นสมาสนาม.

ส่วนวิธีที่เมื่ออนุบทและบทปลงของสมาส ไม่มีศัพท์เป็นประ-ธาน ต้องหาศัพท์อื่นมาเป็นประธาน จึงเป็นสมาสคุณ เพราะสำเร็จรูปแล้ว เป็นวิเสสนะคือคุณบทของศัพท์อื่น เช่น วิเสสโนภยบท อุ. อนฺโธ จ พธิโร จ=อนฺธพธิโร อนฺธ และ พธิร ทั้ง ๒ ศัพท์ เป็นคุณนาม เป็นประธานในตัวเองไม่ได้ ต้องหาศัพท์อื่นมาเป็นประธานให้เหมาะสมกันดับวิเคราะห์นั้น คือ ให้ลิงค์วจนะวิภัตติอย่างเดียวกัน ทั้งให้รูปความเหมาะกัน เช่นคำว่า ทั้งบอดทั้งหนวก ใช้ศัพท์อื่นนอกจากสัตว์และมนุษย์แล้ว วัตถุอื่นจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ต้องหาศัพท์ซึ่งเพ่งเอามนุษย์หรือสัตว์ ซึ่งเป็นผู้บอดและหนวกได้ นอกจากนั้นต้องระวังใช้ลิงค์ วจนะ วิภัตติ ให้ตรงกันอีก ฉะนั้น วิเสสโนภยบท จึงเป็นสมาสคุณ. ส่วนวิเสสโนปมบท เป็นสมาส

คุณก็ได้ เป็นสมาสนามก็ได้ เพราะสมาสนี้ เมื่อบทวิเสสนะมีบทอื่น เป็นอุปมาเปรียบเทียบในรูปวิเคราะห์ บทอุปมานั้น ถ้าอยู่ข้างหน้า เรียกว่า อุปมาบุพพบท ถ้าอยู่ข้างหลัง เรียกว่า อุปมานุตตรบท เช่น อุ. กาโก อิว สูโร=กากสูโร สูร เป็นคุณ เมื่อเป็นคุณ อยู่ในรูปวิเคราะห์เช่นนี้ ก็เป็นสมาสคุณ, ถ้าบทหนึ่งเป็นประธาน บทหนึ่งเป็นอุปมาวิเสสนะ คือเป็นวิเสสนะโดยเป็นเครื่องเปรียบ อุ. นโร สีโห อิว=นรสีโห นระเป็นประธาน สีหะเป็นวิเสสนะ โดย เป็นเครื่องเปรียง มีประธานในตัวเสร็จ ไม่ต้องหาบทอื่นมาเป็น ประธานอีก จึงเป็นสมาสนาม รวมความว่า กัมมธารยสมาสที่เป็น วิเสสนบุพพบท, วิเสสนุตตรบท, สัมภาวนบุพพบท, อวธารณ-บุพพบท, เป็นสมาสนามอย่างเดียว, วิเสสโนภยบท เป็นสมาสคุณ อย่างเดียว, ส่วนวิเสสโนปมบท เป็นได้ทั้งสมาคุณและสมาสนาม.

๑. วิเสสนบุพพบท

สมาสนี้ มีบทวิเสสนะ คือคุณนามอยู่ข้างหน้า บทนามนาม อยู่ข้างหลัง บทวิเสสนะในรูปวิเคราะห์ ต้องมีลิงค์ วจนะ วิภัตติ เสมอกับตัวประธาน เช่น นีลํ อุปฺปลํ=นีลุปฺปลํ, นีลํ เป็นวิเสสนะ อุปฺปลํ เป็นประธาน เมื่อเข้าสมาสกันแล้ว เมื่อมีสระที่จะพึงต่อกัน โดยวิธีสนธิได้ ก็ควรต่อกันโดยวิธีสนธิเสียด้วย เพื่อความสละสลวย เช่นตัวอย่างนี้ ถ้าสำเร็จรูปเป็น นีลอุปฺปลํ โดยไม่ได้ต่อด้วยวิธีสนธิ อีกต่อหนึ่ง ก็ไม่สละสลวยในเชิงอักษร เพราะฉะนั้น ท่านจึงนิยม ต่อด้วยวิธีสนธิอีก ในเมื่อมีวิธีที่จะทำให้ในสมาสทุกแห่ง เมื่อเช่นนี้

คำก็จะสละสลวยขึ้น เช่น นีลุปฺปลํ เป็นต้น. ศัพท์วิเสสนะบางคำ เมื่อเปลี่ยนสมาสแล้ว ก็เปลี่ยนไปบ้าง เช่น มหนฺโต ปุริโส เป็น มหาปุริโส เพราะ มหนฺต ศัพท์ เมื่อเข้าสมาสแล้ว ท่านแปลงเป็นมหา เช่น มหนฺตํ วนํ=มหาวนํ, มหนฺตี ธานี=มหาธานี เป็นต้น และเป็น มห ก็มี เช่น มหนฺตํ ผลํ มหปฺผลํ บทวิเสสนะบางอย่าง เมื่อเข้าสมาสแล้ว เหลือไว้แต่อักษรหน้าตัวเดียว เช่น กุจฺฉิตา ทิฏฺฐิ=กุทิฏฺฐิ สนฺโต ปุริโส=สปฺปุริโส (ซ้อน ปฺ ด้วยวิธีสนธิ) ปธานํ วจนํ=ปาวจนํ (ทีฆะ อะ ที่ ป เป็น อา) มีข้อความสังเกตในสมาสนี้ คือ :-

๑. เมื่อเข้าสมาสแล้ว ถ้าเป็นบทที่สนธิได้ ก็ควรสนธิกันด้วย (ข้อนี้ใช้ในสมาสทั่วไป).

๒. แปลงบทวิเสสนะในบทปลงเป็นอย่างอื่น.

๓. เหลือบทวิเสสนะไว้แต่อักษรหน้าคำเดียว.

๒. วิเสสนุตตรบท

สมาสนี้มีบทวิเสสนะอยู่ข้างหลัง บทประธานอยู่ข้างหน้า รูปวิเคราะห์ต้องประกอบวิเสสนะด้วยลิงค์วจนะวิภัตติ ให้เสมอกับบทประธานเท่านั้น. เมื่อนักเรียนเห็นศัพท์สองศัพท์เข้าสมาสกันอยู่ ก็ควรพิจารณาให้เห็นว่า ศัพท์ไหนเป็นคุณนาม ศัพท์ไหนเป็นนามนาม เช่น สตฺตวิเสโส ควรแปลและสังเกตคำแปลให้รู้ชัดว่า คำ สตฺต เป็นอะไร วิเสส เป็นอะไร ก็สังเกตได้ว่า สตฺต เป็นบทนามนาม ในที่นี้ บทไหนอยู่ข้างหลัง ก็จะเห็นได้ว่า สตฺต ซึ่งเป็น

นามนาอยู่ข้างหน้า วิเสส ซึ่งเป็นคุณนามอยู่ข้างหลัง เช่นนี้แล้ว ก็จะเข้าใจได้ว่า เมื่อวิเสสนะอยู่ข้างหลัง บทประธานคือนามนามอยู่ข้างหน้า ก็ต้องเป็นสมาสนี้ คือวิเสสนุตตาบท.

๓. วิเสสโนภยบท

สมาสนี้ ทั้ง ๒ บทเป็นคุณคือวิเสสนะ ไม่มีบทประธานอยู่ในอนุบทและบทปลงคือบทสำเร็จแห่งสมาส ตัวประธานเป็นบทอื่นต่างหาก ดังตัวอย่างว่า อนฺโธ จ วธิโร จ=อนฺธวธิโร ดังนี้ เราจะเห็นได้ว่า ใน อุ. นี้ ทั้ง ๒ บทเป็นคุณนามเหมือนกัน เพราะคำว่า อนฺธ (บอด) วธิร (หนวก) ไม่ใช่นามนาม เป็นเพียงบทแสดงลักษณะอาการซึ่งตั้งอยู่ในฐานะเป็นคุณศัพท์ จะเกณฑ์ให้เป็นนามนามไม่ได้ และ อุ. ว่า ขญฺโช จ ขุชฺโช จ=ขญฺชขุชฺโช นี้ก็เป็นวิเสสนะทั้ง ๒ บท เพราะคำว่า ขญฺช (กระจอก) ขุชฺช (ค่อม) ไม่ใช่นามนาม เวลาแปลต้องหานามนามบทอื่นที่มีลิงค์วจนะเสมอกันมาเป็นตัวประธานต่างหาก คำว่ากระจอกและค่อมเป็นคุณนามแสดงลักษณะอาการเท่านั้น เพราะสมาสนี้ ทั้ง ๒ บทต่างเป็นคุณนามด้วยกันเช่นนี้ ท่านจึงให้นามว่า วิเสสโนภยบท แปลว่ามีบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะ.

สมาสนี้ มีข้อควรจำดังนี้:-

ก. อนุบท เป็นวิเสสนะทั้ง ๒ บท.

ข. ในเวลาตั้งวิเคราะห์ ใช้ จ ศัพท์ที่แปลว่า 'ทั้ง' ควบกันไปกับอนุบทนั้น ๆ

ค. เวลาแปล ต้องหาอัญญบทอื่นมาเป็นประธาน.

๔. วิเสสโนปมบท

สมาสนี้แบ่งเป็น ๒ คือ อุปมาบุพพบท มีบทอุปมาอยู่ข้างหน้า อุปมานุตตรบท มีบทอุปมาอยู่ข้างหลัง ๑ เป็นไปทั้งสมาสนามและสมาสคุณ ในบทปลงแห่งวิเคราะห์ มีศัพท์เป็นคุณคือวิเสสนะอยู่ด้วยในที่เช่นนั้น เป็นสมาสคุณ เช่น สงฺขํ อิว ปณฺฑรํ=สงฺขปณฺฑรํ ขาวเพียงดังสังข์ คำว่าขาวเป็นคุณนาม บอกลักษณะของศัพท์อื่นซึ่งปรากฏในคำพูดหรือประโยคนั้น ๆ และคำว่า สงฺขปณฺฑรํนี้ บอกลักษณะอาการของสิ่งนั้นว่าขาวเหมือนสังข์ ซึ่งในตัวอย่างนี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า ขีรํ น้ำนม ต้องแปลว่าน้ำนมขาวเพียงดังสังข์.

ถ้าในบทปลงแห่งรูปวิเคราะห์เป็นนามนาม ซึ่งใช้เป็นประธานเสร็จอยู่ในตัว ไม่ต้องหาบทอื่นมาเป็นประธาน ในที่เช่นนั้นต้องเป็นสมาสนาม เช่น ญาณํ จกฺขุ อิว=ญาณจกฺขุ ญาณเพียงดังจักษุเป็นต้น.

บทสมาสซึ่งเป็นวิเสสโนปมบทนี้ บางบทอาจเป็นสมาสอื่นได้อีก เช่น กากสูโร ถ้าแปลว่ากากกล้า (คือใช้สูรเป็นวิเสสนะของกาก) เป็นวิเสสนุตตรบท, ถ้าแปลว่ากล้ากว่ากา (คือใช้สูรเป็นคุณของนาม-นามบทใดบทหนึ่ง เช่น นโร หรือ สีโห ที่มีความกล้ายิ่งกว่ากา) เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาส ถ้าเป็นคุณของประเทศคือหมายความว่าประเทศมีกากกล้า ก็เป็นสัตตมีพุหพพิหิ แม้บทอื่น ๆ ก็พึงเทียบเคียงกับสมาสอื่นอันเป็นได้ โดยนัยนี้.

๕. สัมภาวนบุพพบท

สมาสนี้ บทหน้าเวลาตั้งวิเคราะห์ประกอบด้วย อิติ (ว่า) บท

หลังเป็นประธาน เวลาเข้าสมาสแล้ว อิติศัพท์ท่านลบเสีย ยังคงเหลือแต่ ๒ บท ซึ่งอาจเข้าใจไปในความเป็นสมาสอื่น เช่นตัปปุริสะหรือทวันทวะได้ แต่มีข้อควรสังเกตอยู่บางอย่าง เช่นสมาสนี้ บทหลังอันเป็นประธานนั้น ท่านมักใช้ศัพท์ซึ่งในทางสัมพันธ์จะได้สรูปอิติเข้าได้ เช่นศัพท์ว่า สมฺมติ วจนํ มาโน สญฺญา เป็นต้น อันจะเชื่อมอิติศัพท์เข้าได้สนิท ดังภาษาไทยว่า สมมติว่า ... คำว่า ... ความสำคัญว่า... ความรู้ว่า... เป็นต้น เมื่อเห็นบทหลังในสมาสเช่นนั้นแล้ว พึงพิจารณาบทหน้าจะเข้ากับคำว่า "ว่า" คือ อิตินั้นได้หรือไม่ ถ้าเห็นว่าเข้ากันได้แล้ว พึงเข้าใจเถิดว่าสมาสเช่นนี้เป็นสัมภาวนบุพพบท ดังตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ว่า ขตฺติโย (อหํ) อิติ มาโน=ขตฺติยมาโน มานะว่า (เราเป็น) กษัตริย์ แต่บางครั้งอาจแปลเปลี่ยนรูปไปเป็นตัปปุริสะได้ การที่จะแปลอย่างไร โดยวิธีของสมาสไหน จะเหมาะนั้น และแต่ผู้ศึกษาจะคิดแปลให้เข้ารูปกับประโยคนั้น ๆ เถิด เมื่อได้ความชัดแล้วเป็นอันไม่ผิดหลักสมาสเลย.

๖. อวธารณบุพพบท

อวธารณบุพพบทนี้ ย่อนามบทเข้าด้วยกัน ในเมื่อนามนั้นเป็นชื่อเรียกแทนกันได้ หรือว่ามีคุณค่าเท่ากัน ท่านประกอบ เอวศัพท์กับบทหน้า เพื่อห้ามเนื้อความอื่นเสียว่า ไม่ใช่สิ่งอื่น ท่านให้แปล เอวศัพท์ว่า คือ เช่นแสงสว่างคือปัญญา ไม่ได้หมายเอาแสงสว่างอื่น หมายเอาแสงสว่างคือปัญญา ต้องตั้งวิเคราะห์ว่า ปญฺญา เอว

อาภา=ปญฺญาภา เอวศัพท์ในวิเคราะห์นี้ ก็เพื่อจะห้ามเสียว่าแสดงสว่าง ในที่นี้คือปัญญานั่งเอง ไม่ใช่แสงประทีปหรือแสงจันทร์แสดงอาทิตย์ เป็นต้นเลย ในสมาสนี้ บางครั้งบทสำเร็จอาจมีความหมายคล้ายคลึง กับสมาสอื่น เช่นตัปปุริสะบางอย่าง เช่น ปญฺญาภา อาจแปลว่าแสงสว่าง แห่งปัญญาก็ได้ ถ้าแปลว่าแสงสว่างแห่งปัญญา ต้องเป็นฉัฏฐีตัปปปุริสสมาส แต่ผู้ศึกษาพึงสังเกตว่า ศัพท์ที่ต่อกันอยู่สองศัพท์ มีอรรถที่จะเรียก ชื่อแทนกันได้หรือไม่ มีคุณค่าเท่ากันหรือไม่ ถ้าอาจเรียกชื่อแทนกัน ได้ และมีคุณค่าเท่ากัน ก็เป็นอวธานบุพพบท กัมมธารยะ แน่ ถึง แม้จะแปลเป็นรูปสมาสอื่นไปก็ไม่ดีเท่าสมาสนี้ เช่นบทว่า พุทฺธรตนํ ควรแปลเป็นรูปสมาสนี้ว่า คตนะคือพระพุทธเจ้า จะแปลว่า พระพุทธเจ้า เป็นรตนะ ให้เป็นวิเสสนุตตรบทก็พอจะได้ แต่มีผิดนิยมอยู่ที่ลิงค์ไม่ เสอมกัน แต่ถ้าแปลเป็นวิกติกัตตาเข้ากับกิริยาว่ามีว่าเป็น ท่านอนุญาต แต่ก็สู้อวธารณะไม่ได้ ฉะนั้น ควรสันนิษฐานว่า ถ้าศัพท์ที่เรียกแทน กันได้มีค่าเท่ากันแล้ว ควรเป็นอวธารณะแท้.

วิธีวางวิเคราะห์กัมมธารยะซึ่งเป็นอุทาหรณ์ดังแสดงมานี้ เพื่อ เป็นการสะดอกและง่ายในการศึกษา ส่วนที่นักปราชญ์ใช้ในคัมภีร์ ศัพทศาสตร์ ท่านวางไว้เป็นการยืดยาว มี จ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ด้วย มี ต ศัพท์ ซึ่งแปลว่า นั้น อิติ ศัพท์ซึ่งแปลว่า เพราะเหตุนั้น อยู่ด้วย เมื่อเข้าสมาสกันแล้ว จ ศัพท์ ต ศัพท์และอิติศัพท์ ลบทิ้งเสีย ดึง อุ. ในแบบว่า มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ=มหาปุริโศ บุรุษนั้นด้วย เป็นผู้ ใหญ่ด้วย เหตุนั้น ชื่อว่าบุรุษผู้ใหญ่ ดังนี้ เป็น อุ. ในวิเสสนบุพพบท

ส่วนกัมมธารยะอื่นอีก ๕ อย่าง ก็ดำเนินตามแบบนี้ เป็นแต่ประกอบวิเสสนะไว้หน้าไว้หลังเท่านั้น ส่วน ต ศัพท์เรียงไว้หน้าบทหลัง ใช้ลิงค์เหมือนกับตัวประธาน เช่นอวธารณะว่า สทฺธา เอว จ ตํ ธนญฺจาติ=สทฺธาธนํ ทรัพย์นั้นด้วย คือศรัทธาด้วย เหตุนั้นชื่อว่าทรัพย์คือศรัทธา แต่เพื่อไม่ให้การแปลวิเคราะห์ ยืดยาว ควรใช้ตามแบบบาลีไวยากรณ์ ซึ่งเป็นแบบสะดวกในการตั้งวิเคราะห์และแปลวิเคราะห์เป็นอย่างดี เพราะบทปลงของวิเคราะห์แปลความเท่ากัน จะตั้งวิเคราะห์แบบในคัมภีร์ศัพทศาสตร์หรือแบบบาลีไวยากรณ์ ก็แปลเหมือนกัน.

๒. ทิคุสมาส

แท้จริง สมาสนี้ ก็คือกัมมธารยะ อย่างวิเสสบุพพบทนั้นเอง แต่ที่ท่านให้เรียกต่างกันออกไปว่า ทิคุ นั้น เพราะนิยมบทหน้าเฉพาะแต่ปกติสังขยาอย่างเดียว และสังขยานั้นก็ใช้แต่สังขยาคุณเท่านั้น คือตั้งแต่เอก ถึง อฏฺฐนวุติ ถ้าจะสมาสกับสังขยานาม ต้องเป็นตัปปุริสะกับปรูณสังขยสเป็นกัมมธารยะ ทิคุสมาสนี้มีวิธีอยู่ ๒ อย่าง คือ :-

ก. **สมาหารทิคุ** ได้แก่ทิคุที่ท่านรวมความของศัพท์ที่มีเนื้อความเป็นพหุวจนะให้เป็นเอกวจนะนปุํสกลิงค์ คือใช้สังขยาตั้งแต่ ทฺวิ ถึง อฏฺฐนวติ เป็นบทหน้าของบทนามนาม เมื่อสำเร็จรูปคงเป็นเอกวจนะนปุํสกลิงค์อย่างเดียว.

ข. **อสมาหารทิคุ** ได้แก่ทิคุที่ท่านไม่ทำอย่างนั้น คือคงไว้ตามเดิม นามศัพท์จะมีวจนะอย่างใด มีลิงค์อย่างใด ก็คงไว้อย่างนั้น

เป็นแต่ลบวิภัตติที่สังขยาเสียเท่านั้น หรือจะคงไว้อย่างอลุตตสมาส ก็ได้. ดังจะได้แสดงอุทาหรณ์พอเป็นเครื่องสังเกต คือ:-

สมาหาระ อุ. ตโย โลกา=ติโลกํ โลกสาม. บทว่า โลกา เดิม เป็นพหุวจนะ ตโย ก็เป็นพหุวจนะเหมือนกัน เมื่อเข้าสมาสกันแล้ว ตโย คงรูปเป็น ติ ตามเดิม คือเป็นเหมือนเมื่อครั้งไม่ได้แจกวิภัตติ โลก ศัพท์ ตามปกติเป็นปุํ. แต่เมื่อเข้าสมาสกับสังขยา ซึ่งอยู่ข้าง หน้าแล้ว โลก ศัพท์ก็ต้องเปลี่ยนไปเป็น นปุํ. เอกวจนะ ตามกฎของ สมาหารทิคุ ถึงแม้เข้ากับสังขยาอื่น ๆ ก็คงเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เช่น อุ. จตสฺโส ทิสา เป็น จตุทฺทิสํ (ซ้อน ท ตามแบบสนธิ) ปญฺจ อินฺทฺริยานิ เป็น ปญฺจินฺทฺริยํ (เข้าสนธิอีกชั้นหนึ่ง).

อสมาหาระ ได้แก่ทิคุที่ไม่ได้ทำอย่างนั้น คือไม่ได้นิยมบท ปลงให้เอกวจนะ นปุํ. คงไว้ตามรูปของศัพท์หลังอันเป็นประธาน เดิมเป็นลิงค์ใดวจนะใด ก็คงไว้อย่างนั้น อุ. ว่า เอโก ปุคฺคโล=เอก-ปุคฺคโบ บุคคลผู้เดียว ข้อนี้เป็นแต่เอาเอกศัพท์ต่อกับปุคฺคล และ ลบวิภัตติที่เอกศัพท์เสียเท่านั้น ปุคฺคล คงลิงค์และวจนะได้ตามเติม ไม่เปลี่ยนแปลง แม้บทอื่น ๆ ซึ่งเข้าสมาสด้วยวิธีนี้แล้ว ก็เป็นตาม รูปนั้น เช่น:- จตฺตาโร มคฺคา เป็นจตุมคฺคา มรรคสี่ ท. จตสฺโส ทิสา เป็น จตุทฺทิสา ทิศสี่ ท. ข้อพึงเข้าใจก็คือ ทิคุสมาสนี้คล้ายกับ วิเสสนบุพพบท กัมมธารยสมาส แปลกแต่วิเสสนะ ทิคุสมาส นิยม ศัพท์คือปกติสังขยาคุณเท่านั้น ถ้าเป็นศัพท์อื่นนอกจากสังขยาคุณแล้ว ต้องเป็นวิเสสนบุพพบท ส่วนสังขยานาม เมื่อเข้าสมาสต้องเรียงไว้ข้าง

หลังนามนาม และมีสังขยานั้นเป็นประธาน การต่อสังขยานามนี้ ต่อด้วยวิธี ตัปปุริสสมาส ดังจะอธิบายต่อไป.

๓. ตัปปุริสสมาส

สมาสนี้ ท่านย่อนาศัพท์ที่มีทุติยาวิภัตติเป็นต้น จนถึงสัตตมีวิภัตติเป็นที่สุด เข้ากับเบื้องปลาย ซึ่งเป็นนามนามบ้าง คุณนามบ้าให้เนื่องเป็นอันเดียวกัน ชื่อตัปปุริสสมาส มี ๖ อย่าง คือ ทุติยาตัปปุริสะ ๑ ตติยาตัปปุริสะ ๑ จตุตถีตัปปุริสะ ๑ ปัญจมีตัปปุริสะ ๑ ฉัฏฐีตัปปุริสะ ๑ สัตตมีตัปปุริสะ ๑. การที่ไม่มีปฐมาตัปปุริสะ ก็เพราะ ถ้าทั้ง ๒ บทเป็นปบมาวิภัตติด้วยกัน ไม่มีอายนิบาตให้เนื่องถึงกัน ก็ต้องเป็นอย่างสมาสอื่น เช่น กัมมธารยะ หรือ ทวันทวะ เป็นต้น ฉะนั้นปฐมาตัปปุริสะจึงไม่มี. ก็ตัปปุริสะนี้ จะสังเกตให้เข้าใจว่าเป็นตัปปุริสะอะไร ในเมื่อเราเห็นศัพท์สมาสกันอยู่ ซึ่งบอกลักษณะว่าเป็นตัปปุริสะ ไม่ใช่ลักษณะแห่งสมาสอื่นแล้ว พึงแปลบทหลังให้เนื่องกับอายตนิบาตของบทหน้า ตั้งแต่ ซึ่ง, สู่, ยัง, สิ้น, จนถึง ใน, ใกล้, ที่, ครั้นเมื่อ, ในเพราะ, เมื่อเห็นเชื่อมกันได้ด้วยอายตนิบาตตัวไหน ในวิภัตติอะไรแล้ว พึงทราบเถิดว่าเป็นตัปปุริสะนั้น.

อนึ่ง เมื่อ ๒ บทบอกลักษณะตัปปุริสะอยู่ แต่แปลอายตนิบาตความไม่กินกัน เช่น อุ. อสฺสรโถ จะแปลเป็น สมาหารทวันทวะ ก็ผิดลักษณะ เพราะไม่เป็นเอกวจนะนปุํสกลังค์ จะเป็น อสมาหารทวันทวะก็ไม่ได้ เพราะเป็นเอกวจนะ ฉะนั้น ควรให้เป็นตัปปุริสะแล้วไล่เลียงอายตนิบาตของศัพท์หน้า อสฺส ให้ต่อกับศัพท์หลัง รโถ

จะแปลว่ารถของม้าก็ไม่ได้ เพราะม้าไม่ได้เป็นเจ้าของรถ จะแปลว่ารถในม้าก็ไม่ได้ รถใกล้ม้า ที่ม้า ความก็ยังไม่สนิท เพราะฉะนั้น ท่านจึงยอมให้ใช้บทอื่นในรูปวิเคราะห์ เพื่อให้อายตนิบาต คือการต่อเชื่อมกันสนิท คำที่เพิ่มมาในรูปวิเคราะห์นี้ เมื่อเข้าสมาสแล้วให้ลบเสีย เรียกว่า มัชเฌโลป คือลบท่ามกลาง แม้ในสมาสอื่นก็มีคำที่เติมแล้วลบเสียเหมือกัน คำที่เติมเพื่อให้ความเต็มในรูปวิเคราะห์เช่นนี้ ถึงแม้จะลบเสียในเมื่อเข้าสมาสแล้วก็ดี เจ้าของแห่งภาษาหรือผู้ที่เข้าใจภาษานั้น ย่อมรู้ความหมายกันได้อย่างชัดเจน ดังภาษาไทยเรา คำว่า รถม้า ก็เช่นกัน เป็นคำพูดที่ยังไม่เต็มความ แต่เข้าใจกันได้ว่ารถอันเทียมด้วยม้า ฉะนั้น ศัพท์ว่า อสฺสรโถ จึงมีศัพท์ที่เป็น มัชเฌโลป อยู่ด้วย ความจึงเข้ากันสนิท ในที่นี้ต้องใช้ ยุตฺต ซึ่งแปลว่า เทียมแล้ว เข้าท่ามกลาง ประกอบวิภัตติ วจนะ ลิงค์ ให้เหมือนกับ รโถ อันเป็นตัวประธาน ดังนี้ อสฺเสน ยุตฺโต รโถ=อสฺสรโถ รถอันเขาเทียมแล้วด้วยม้า.

จะแสดงอุทาหรณ์แห่งตัปปุริสะ เพื่อเป็นเครื่องประกอบความเข้าใจของนักศึกษาโดยสังเขป.

ทุติยาตัปปุริสะ

สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต (ปุริโส) บุรุษถึงแล้วซึ่งสุข.

วิสงฺขารํ คตํ วิสงฺขารคตํ (จิตฺตํ) จิตถึงแล้วซึ่งวิสังขาร.

ตติยาตัปปุริสะ

โมเหน (สมฺปยุตฺตํ) จิตฺตํ โมหจิตฺตํ จิตสัมปยุตแล้วโดยโมหะ.

ยนฺเตน (ยุตฺโต) รโถ ยนฺตรโถ รถประกอบแล้วด้วยเครื่องยนต์.

จตุตถีตัปปุริสะ

มตสฺส ภตฺตํ มตกภตฺตํ ภัตรเพื่อผู้ตาย.

คิลานสฺส เภสชฺชํ คิลานเภสชฺชํ ยาเพื่อคนไข้.

ปัญจมีตัปปุริสะ

อคฺคิมฺหา ภยํ อคฺคิภยํ ภัยแต่ไฟ.

พนฺธนา มุตฺโต พนฺธนมุตฺโต (สตฺโต) สัตว์พ้นแล้วจากเครื่องผูก.

ฉัฏฐีตัปปุริสะ

เสฏฺฐิโน ปุตฺโต เสฏฺฐิปุตฺโต บุตรของเศรษฐี.

อคฺคิสฺส ขนฺโธ อคฺคิกฺขนฺโธ กองแห่งไฟ.

สัตตมีตัปปุริสะ

รูเป สญฺญา รูปสญฺญา ความสำคัญในรูป.

สํสาเร ทุกฺขํ สํสารทุกฺขํ ทุกข์ในสงสาร.

คาเม อาวาโส คามาวาโส วัดใกล้บ้าน.

สมาสอีกอย่างหนึ่ง มี น ปฏิเสธนาม ที่ท่านสอนให้แปลว่า "มิใช่" เรียกอุภยตัปปุริสะบ้าง เรียก น บุพพบทกัมมธารยะบ้าง วิธีเข้าสมาส ถ้าศัพท์ที่อยู่หลัง น ขึ้นต้นด้วยพยัญชนะ คือมีตัวพยัญชนะขึ้นหน้า ให้แปลง น เป็น อ เช่น น พฺราหฺมโณ=อพฺราหฺมโณ (อยํ ชโน ชนนี้) มิใช่พราหมณ์.

ถ้าศัพท์ที่อยู่หลัง น ขึ้นต้นด้วยสระ คือมีสระขึ้นหน้า ให้แปลง

น เป็น อน เช่น น อสฺโส=อนสฺโส (อยํ สตฺโต สัตว์นี้) มิใช่ม้า เป็นต้น น ปฏิเสธในสมาสนี้แปลกจาก น บุพพบทพหุพพิหิ น ในที่นี้ ปฏิเสธนาม ซึ่งจะแปลว่า สิ่งนี้ มิใช่สิ่งนั้น น ในพหุพพิหิ ปฏิเสธ คุณ และกิริยา ที่แปลว่า ไม่มี เช่น ไม่มีบุตร เป็นต้น.

๔. ทวันทวสมาส

สมาสที่ย่อนามตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป ให้เป็นบทเดียวกัน เรียกทวันทวะมี ๒ อย่าง คือ สมาหาระ อสมาหาระ เหมือนกับทิคุสมาส แปลกแต่ในที่นี้เป็นนามนามล้วน ในรูปวิเคราะห์ใช่ จ ศัพท์ซึ่งแปลว่า ด้วย เข้าประกอบ.

ก. สมาหาระ อุ. ดังนี้ สมโถ จ วิปสฺสนา จ=สมถวิปสฺสนํ สมถะด้วย วิปัสสนาด้วย ชื่อสมถะและวิปัสสนา. เมื่อสำเร็จแล้ว แปลว่า และ ในระหว่างศัพท์สมาส ส่วน ทิคุสมาส ในวิเคราะห์ บทหน้าในสังขยา บทหลังเป็นนามนาม ทั้งไม่มี จ ศัพท์เข้าประกอบ.

ข. อสมาหาระ อุ. ดังนี้ จนฺทิมา จ สุริโย จ=จนฺทิมสุริยา พระจันทร์ด้วย พระอาทิตย์ด้วย ชื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์ ท.

สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ=สมณพฺราหฺมาณา สมณะด้วย พราหมณ์ด้วย ชื่อสมณะและพราหมณ์ ท.

เพื่อเข้าใจง่าย สมาสนี้ ก็เท่ากับบวกนามนามตั้งแต่ ๒ บท ขึ้นไป ให้เป็นบทเดียวกัน ใช้วิภตติบทเดียวกัน แม้จะตั้งวิเคราะห์ ทีละกี่บาทก็ได้ ตั้งแต่ ๒ ขึ้นไปแล้วเป็นใช้ได้ แม้บทสังขยาที่เป็น นามนาม ก็ใช่สมาสนี้ได้เหมือนกัน แต่โดยมากศัพท์สังขยานั้น

เข้าสมาสกับบทอื่นมาก่อน แล้วมาตั้งเป็นสมาสนี้ทีหลัง เช่น อุ. ปุริสสตํ จ อิตฺถีสหสฺสํ จ=ปุริสสติตฺถีสหสฺสํ (สมาหาระ) ร้อยแห่งบุรุษด้วย พันแห่งสตรีด้วย ชื่อร้อยแห่งบุรุษและพันแห่งสตรี.

มีสมาสชนิดหนึ่ง แฝงอยู่กับทวันทวะ อสมาหาระนี้ เวลาเข้าสมาสแล้วลบเสียบทหนึ่ง คงไว้แต่บทเดียวก็มี ท่านเรียกว่า เอกเสส-สมาส เช่น อุ. อุปาสโก จ อุปาสิกา จ=อุปาสกา อุบาสกด้วย อุบาสิกด้วย ชื่อ อุบาสกและอุบาสิกา ท.

อุบาสกกับอุบาสิกา เมื่อพูดถึงอุบาสกในกิจบางอย่าง ก็อาจหมายความอุบาสิกาด้วย เหมือนภาษาไทยเช่นพูดว่ารับประทานหมาก ก็หมายความถึงพลูด้วย ฉะนั้น เอกเสสสมาสนี้ บทปลงแม้ศัพท์เดียวก็ต้องเป็นพหุวจนะ เช่น สารีปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ=สารีปุตฺตา พระสารีบุตรด้วย พระโมคคัลลานะด้วย ชื่อ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ท. ข้อนี้ควรสังเกตว่าศัพท์ไหนเป็นเอกเสสสมาสหรือว่าหมายเฉพาะบทที่เหลืออยู่บทเดียว ก็ควรดูศัพท์ที่เหลือเป็นของสิ่งเดียวหรือคน ๆ เดียว แต่เป็นพหุวจนะ หรือข้างต้นของเนื้อความบอกชื่อมาแล้วหลายอย่าง ภายหลังพูดอย่างเดียว และเป็นพหุวจนะ หรือว่าของบางอย่างเป็นของคู่กันอยู่ จะแยกจากกันก็ขาดความประสงค์ไป แต่ท่านใช้เพียงบทเดียว ก็รู้กันได้ตามนิยมของภาษา เช่น ภาษาไทยเราพูดว่ากินหมาก ก็คงหมายความว่าไม่ใช่กินหมากอย่างเดียว คงกินพลู ปูน ด้วย และบางคราวในภาษาไทยเรา ใช้พหุวจนะให้รู้ก็มี แต่พหุวจนะของเราไม่ได้ใช่คำว่า ทั้งหลาย เสมอไป ใช้คำอื่นก็มี เช่นว่า

พวก เหล่า เป็นต้น แทนพหุวจนะ หมายถึงของหลายสิ่งหรือคนหลายคน เช่น นาย ก. กับ นาย ข. เป็นพวกเดียวกันมักทำอะไรร่วมกัน เที่ยวด้วยกัน เราจะเรียกนาย ก. นาย ข. เพียงคนเดียวก็ได้โดยวิธีเอกเสส คือพูดว่าพวกนาย ก. มาดังนี้ ก็คงหมายความถึงนาย ข. มาด้วย เหมือนคำบาลีว่า สารีปุตฺตา ก็เล็งถึงพระโมคคัลลานะด้วย เพราะท่านเป็นอัครสาวกด้วยกัน ฉะนั้น เอกเสสสมาสที่จะเป็นได้ ก็ต้องเป็นบทที่คู่กัน มักจะร่วมกันเสมอ มิฉะนั้นก็รู้ความหมายได้ยาก.

๕. อัพยยีภาวสมาส

สมาสนี้ ใช้อัพยยศัพท์เข้าสมาสกันนามอื่น แต่อัพยยศัพท์ที่นำมาใช้นั้นเฉพาะอุปสัคกับนิบาต เวลาเข้าสมาสแล้วตัวอัพยยศัพท์เป็นตัวประธานอยู่ข้างหน้า และเป็นนปุํสกลิงค์เอกวจนะ และอุปสัคกับนิบาตที่นำมาใช้นั้น เลือกใช่เฉพาะที่มีเนื้อความเป็นตัวประธานได้ เว้นตัวที่มีเนื้อความอันจะเป็นวิเสสนะของบทอื่นได้ และตัวที่เข้าสมาสอื่นได้ เช่น น ศัพท์ สห ศัพท์เป็นต้น ถึงแม้ว่าอัพยยศัพท์เข้าสมาสอื่นได้ เช่น น บุพพบท กัมมธารยะ หรือ อุภยตัปปุริสะ และ พหุพพิหิบางอย่าง คือ น บุพพบท สห บุพพบท พหุพพิหิ และตัวอัพยยศัพท์มีลักษณะเป็นวิเสสนะของบทอื่น เช่น อนุเถโร พระเถระน้อย อันเป็นวิเสสนบุพพบท กัมม. ก็ดี ถึงกระนั้นก็มีข้อที่จะพึงสังเกตได้ว่า เป็นอัพยยีภาวสมาสนี้ ด้วยลักษณะ ๔ อย่างคือ:-

๑. อุปสัค หรือ นิบาต อยู่ข้างหน้า.

๒. อุปสัค หรือ นิบาต เป็นตัวประธานในบทปลง.

๓. บทหลังต้องเป็นนปุํสกลิงค์.

๔. บทหลังต้องเป็นเอกวจนะ.

เมื่อพร้อมด้วยลักษณะ ๔ อย่างนี้แล้ว พึงเข้าใจเถิดว่า เป็นอัพยยีภาวสมาสแท้ ก็แลอัพยยีภาวสมาสนี้ แบ่งเป็น ๒ อย่างตามชื่อของอัพยยศัพท์ คือ :-

๑. **อุปสคฺคปุพฺพก** มีอุปสัคอยู่ข้างหน้า

๒. **นิปาตปุพฺพก** มีนิบาตอยู่ข้างหน้า

การตั้งวิเคราะห์ในสมาสนี้ รูปวิเคราะห์ท่านใช้นามศัพท์อื่น ที่มีเนื้อความคล้ายคลึงกันกับอัพยยศัพท์ ที่จะนำมาเป็นบทปลง และเรียงไว้ข้างหลัง บทเดียวบ้าง หลายบทบ้าง ถ้าบทเดียวได้ความเท่ากับอัพยยศัพท์ก็ใช้บทเดียว ถ้าไม่ได้ความก็ใช้หลายบท จนได้ความเท่ากันกับบทปลง ไม่ใช่แต่บทนามอย่างเดียวเท่านั้น ที่ใช้ในรูปวิเคราะห์ แม้บทกิริยาก็ใช้ประกอบกับอุปสัคในรูปวิเคราะห์ได้ เมื่อเข้าสมาสคงไว้แต่อุปสัค.

อนึ่ง ถ้าอัพยยศัพท์นั้น ๆ มุ่งความเป็นตัวประธานได้ ก็ใช้อัพยยศัพท์นั้นเป็นตัวประธานในรูปวิเคราะห์ เรียงไว้ข้างหลัง แต่เมื่อเข้าสมาสแล้ว กลับไปไว้ข้างหน้า. ต่อนี้จะแสดง อุ. แห่งอัพยยีภาวสมาสทั้ง ๒ นั้นเป็นลำดับไป.

อุปสคฺคปุพพก มีวิธีวิเคราะห์ ๒ คือ :-

ก. อย่างที่ใช้นามอื่นบทเดียวเป็นประธานในรูปวิเคราะห์ อุ.

นครสฺส สมีปํ=อุปนครํ ที่ใกล้เคียงแห่งเมือง ชื่อใกล้เมือง. สมีปํ เป็นนาม มีเนื้อความเหมือนกับ อุป ซึ่งเป็นอุปสัค จึงนำมาใช้แทนในรูปวิเคราะห์. ทรถสฺส อภาโว=นิทฺทรถํ ความไม่มีแห่งความกระวนกระวาย ชื่อความไม่มีความกระวนกระวาย. อภาโว เป็นนามมีเนื้อความเหมือน นิ อุปสัค จึงนำมาใช้แทนกันในรูปวิเคราะห์.

ข. อย่างที่ใช้ในรูปวิเคราะห์ เช่น วาตํ อนุวตฺตตีติ อนุวาตํ (ยํ วตฺถุ สิ่งใด) ย่อมไปตามซึ่งลม เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ สิ่งนั้น) ชื่อว่าตามลม วตฺตติ มีอนุเป็นบทหน้า ใช้แทนอนุในรูปวิเคราะห์สำเร็จแล้ว คงไว้แต่ตัวอุปสัค. อตฺตานํ อธิวตฺตตีติ อชฺฌตฺตํ (สิ่งใด) ย่อมเป็นไปทับซึ่งตน เหตุนั้น (สิ่งนั้น) ชื่อว่าทับตน. (เอา อธิ เป็นอชฺฌ แล้วสนธิกับ อตฺต เป็นอชฺฌตฺต ตามกฎของสมาสนี้ เป็น นปุํสกลิงค์ จึงเป็น อชฺฌตฺตํ).

นิปาตปุพฺพก มีวิธีเคราะห์ ๓ อย่างคือ :-

ก. อย่างที่มีนามอื่นบทเดียว ใช้แทนนิบาต เช่น วุฑฺฒานํ ปฏิปาฏิ=ยถาวุฑฺฒํ ลำดับแห่งคนเจริญแล้ว ท. ชื่อว่าตามคนเจริญ, คำว่า ปฏิปาฏิ เป็นนามนาม แปลว่าลำดับ มีเนื้อความคล้ายกับ ยถา ที่เป็นนิบาต ในที่นี้แปลว่าตาม คือคำว่า ลำดับ ก็หมายความว่าตามนั่นเอง ฉะนั้นจึงใช้แทนกันได้ แม้ศัพท์อื่น ๆ ทีเข้าสมาสกับ ยถา ก็ตั้งวิเคราะห์อย่างนี้เหมือนกัน เช่น:-

สตฺติยา ปฏิปาฏิ=ยถาสตฺติ ตามความสามารถ.

พลสฺส ปฏิปาฏิ=ยถาพลํ ตามกำลัง.

สทฺธาย ปฏิปาฏิ=ยถาสทฺธํ ตามศรัทธา.

ปสาทสฺส ปฏิปาฏิ=ยถาปสาทํ ตามความเลื่อมใส.

ข. อย่างมีบทอื่นหลายบท ใช้แทนนิบาต จึงใช้ความเท่ากับนิบาตในบทปลง เช่น:-

ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท=ยาวชีวํ กำหนดเพียงใดแห่งชีวิต ชื่อเพียงไรแห่งชีวิต. ปริจฺเฉท แปลว่า กำหนด เป็นนามยังไม่ได้ความเท่ากับ ยาว นิบาต อันแปลว่าเพียงไร จึงต้องใช้ ยตฺตก ที่แปลว่าเพียงใด เป็นวิเสสนะของ ปริจฺเฉท ในรูปวิเคราะห์ด้วย แม้ศัพท์อื่น ๆ ที่มีลักษณะอย่างนี้ก็เหมือนกัน เช่น กาลสฺส ตตฺตโก ปริจฺเฉโท =ตาวกาลํ เพียงนั้นแห่งกาล (ชั่วกาล).

ค. อย่างที่ใช้นิบาตอันมีเนื้อความเป็นประธานในรูปวิเคราะห์ได้ แต่เรียงไว้ข้างหลัง เวลาข้างสมาสแล้วเรียงไว้ข้างหน้า เช่น:-

ปาการสฺส ติโร=ติโรปาการํ ภายนอก แห่งกำแพง.

นครสฺส พหิ=พนินครํ ภายนอก แห่งเมือง.

เคหสฺส อนฺโต=อนฺโตเคหํ ภายใน แห่งเรือน.

ภตฺตสฺส ปจฺฉา=ปจฺฉาภตฺตํ กายหลัง แห่งภัตร.

สมาสนี้ คำแปลคล้ายฉัฏฐีตัปปุริสสมาส แต่ต่างกันที่สมาสนี้ บทนามเข้าสมาสกับอัพยยศัพท์ และตัวนิบาตเป็นประธาน อยู่ข้างหน้า บทบาทนามอยู่ข้างหลัง, เดิมจะเป็นลิงค์ใดก็ตาม เมื่อเข้าด้วยวิธีสมาส นี้แล้ว สำเร็จเป็น นปุํสกลิงค์ เอกวจนะ อย่างเดียว.

๖. พหุพพิหิ

สมาสนี้ มีบทอื่นเป็นประธาน ไม่มีประธานในบทปลง ต้องหาบทอื่นมาเป็นประธาน รูปสำเร็จในบทปลงเป็นเพียงคุณนาม ฉะนั้น พหุพพิหิสมาสนี้ จึงเป็นสมาสคุณ ท่านแจกสมาสนี้เป็น ๖ อย่าง ตามวิภัตติของ ย ศัพท์ ที่นำมาใช้ในรูปวิเคราะห์ ตั้งแต่ ทุติยาวิภัตติ จนถึง สัตตมีวิภัตติ คือ :-

๑. ทุติยา พหุพพิหิ

๒. ตติยา พหุพพิหิ

๓. จตุตถี พหุพพิหิ

๔. ปัญจมี พหุพพิหิ

๕. ฉัฏฐี พหุพพิหิ

๖. สัตตมี พหุพพิหิ

ในวิเคราะห์แห่งสมาสเหล่านี้ บทประธานและบทวิเสสนะ มีวิภัตติวจนะและลิงค์เสมอกัน แปลกแต่บทสัพพนาม คือ ย ศัพท์ ที่นำมาประกอบในรูปวิเคราะห์ ซึ่งต้องประกอบวิภัตติไปตามชื่อของสมาส คือจะเป็นทุติยา ก็ต้องประกอบ ย ศัพท์เป็นทุติยาวิภัตติเป็นต้น และประกอบลิงค์ของ ย ศัพท์นั้นตามบทประธาน ซึ่งจะนำมาใช้ในบทปลงของวิเคราะห์ ซึ่งเรียกว่าอัญญบท ส่วนปฐมาพหุพพิหิ ไม่ค่อยมีใช้ เพราะมีเนื้อความเหมือนกัมมาธารยะบางอย่าง ดังที่ท่านแสดงอุทาหรณ์ไว้ในสัททสารัตถชาลินีว่า กากสูโร คนกล้าเพียงดังกา สีหสูโร คนกล้าเพียงดังสีหะ ทั้ง ๒ ศัพท์นี้ เป็นปฐมาพหุพพิหิ แต่

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่า ทั้ง ๒ ศัพท์ ควรเป็นกัมมธารยะ ฉะนั้นจึงไม่ได้ทรงจัดปบมาพหุพพิหิไว้ในแบบเรียนบาลีไวยากรณ์นี้. บัดนี้จะอธิบายเฉพาะพหุพพิหิ ๖ อย่าง ที่ทรงเรียงไว้เป็นแบบเรียนในหนังสือบาลีไวยากรณ์นี้ต่อไป.

๑. ทุติยาพหุพพิหิ

ทุติยาพุหพพิหิ นี้ ท่านประกอบ ย ศัพท์ในรูปวิเคราะห์เป็นทุติยา-วิภัตติ บทประธานและวิเสสนะ ประกอบเป็นปฐมาวิภัตติ มีลิงค์ วจนะ เสมอกัน ส่วนบทสำเร็จ ซึ่งใช้ ต ศัพท์เข้าข้างหน้าเป็นปฐมา-วิภัตติ มีลิงค์และวจนะตามอัญญบท ที่จะนำมาใช้เป็นประธาน ของบทสำเร็จแห่งวิเคราะห์ แม้พหุพพิหิอื่นก็เช่นเดียวกัน เช่น:-

รุฬฺหา ลตา ยํ โส รุฬฺหลโต (รุกฺโข) ลตา เป็นอิตถีลิงค์ รุฬฺห อันเป็นวิเสสนะ ก็ต้องเป็นอิตถีลิงค์ด้วย จึงเป็น รุฬฺหา ส่วน ย ศัพท์ ต้องประกอบเป็นทุติยาวิภัตติ ถ้าในพหุพพิหิอื่น มีตติยาพหุพพิหิเป็นต้น ต้องประกอบ ย ศัพท์ด้วยวิภัตตินั้น ๆ ตามพหุพพิหินั้น ๆ แต่ในสมาสนี้ควรสังเกตว่า ย ศัพท์เป็นทุติยาวิภัตติในรูปวิเคราะห์ จะแปลอายตนิบาตเป็น ซึ่ง สู่ ยัง สิ้น อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ คงเป็นทุติยาพหุพพิหิทั้งนั้น เช่น เมื่อเราเห็นศัพท์ว่า สมฺปตฺตภิกฺขุ ถ้าเป็นประธาน ไม่เป็นคุณของบทอื่น ก็ต้องเป็นวิเสสนบุพพบท ถ้าเป็นสมาสคุณ คือเป็นคุณของบทอื่น เช่น อาวาโส จะต้องแปลเป็นพหุพพิหิว่า อาวาสมีภิกษุถึงพร้อมแล้ว เมื่อแปลเช่นนี้แล้ว ก็ต้องคิดหาวิเคราะห์ ของศัพท์ว่า สำเร็จมาจากพหุพพิหิอะไร

เราต้องเอาศัพท์นี้กระจายออกไปว่า ภิกษุถึงพร้อมแล้ว ดังนี้แล้ว ต่อนี้ควรหาอายตนิบาตของ ย ศัพท์ ตั้งแต่ ซึ่ง สู่ ฯลฯ ในเพราะ. เมื่อเห็นว่า คำว่าพร้อมแล้วต่อเข้ากับอายตนิบาตของ ย ศัพท์ตัวใดเหมาะและเข้ากันสนิท ก็ควรตัดสินในเถิดว่า ถ้าอายตนิบาตนั้นอยู่ในวิภัตติใด ก็เป็นพหุพพิหินั้น ในที่นี้ คำว่า สมฺปตฺตา ถึงพร้อมแล้ว เข้ากับ ซึ่ง ได้สนิท คือ "ถึงพร้อมแล้วซึ่งอาวาสใด" บทปลงก็ต้องเป็น โส สมฺปตฺตภิกฺขุ อาวาสนั้นมีภิกษุถึงพร้อมแล้วดังนี้, วิธีหาพหุพพหิ ว่าจะเป็นพหุพพิหิอะไรก็ต้องต้นหาอายตนิบาตของ ย ศัพท์ ตั้งแต่ทุตินาวิภัตติเป็นต้นไปจนถึงสัตตมีวิภัตติ คำใดเหมาะเข้ากันสนิทกับบทคุณคือวิเสสนะของตัวประธานในรูปวิเคราะห์ อายตนิบาตคำนั้นก็เป็นหลักตัดสินได้ว่าเป็นพหุพพิหินั้น ๆ ต่อไปนี้จะยกอุทาหรณ์สำหรับพหุพิหิตั้งแต่ตติยาพุหพิหิ เพื่อเป็นเครื่องประกอบความรู้ของนักศึกษาโดยสังเขป.

๒. ตติยาพหุพพิหิ

สมาสนี้ ย ศัพท์ประกอบด้วยตติยาวิภัตติ เพื่อแปลอายตนิบาตของวิภัตตินี้ให้เข้ากันกับตัววิเสสนะในรูปวิเคราะห์ ดัง อุ. ชิตานิ อินฺทฺรยานิ เยน โส=ชิตินฺทฺริโย สมโณ อินทรีย์ ท. อันสมณะใดชนะแล้ว สมณะนั้น ชื่อว่ามีอินทรีย์อันชนะแล้ว. ใน อุ. นี้ รูปวิเคราะห์เป็นพหุวจนะนปุํ. และมีลักษณะเป็นกัมมวาจก จึงสันนิษฐานได้ว่า เยน ที่เป็นตติยาวิภัตติ ต้องแปลว่า อัน จึงจะเข้ากับ ชิตานิ สนิท. อีกอย่างหนึ่ง ในพหุพพิหินี้ ตัววิเสสนะในรูปวิเคราะห์เรียงไว้

หลังบ้างก็ได้ เช่น อคฺคิ อาหิโต เยน โส=อคฺยาหิโต พฺราหฺมโณ ไฟอันพราหมณ์ใดบูชาแล้ว พราหมณ์นั้นชื่อว่ามีไฟอันบูชาแล้ว.

อุ. นี้ ในบทปลงเป็น อคฺยาหิโต ตามแบบสนธิ ในตติยาพหุพพิหินี้ ใช้อายตนิบาตคือ อัน เป็นพื้น เพราะวิเสสนะในรูปวิเคราะห์ ใช้กิริยากิตก์ที่เป็นกัมมวาจก.

๓. จตุตถีพหุพพิหิ

ในสมาสนี้ ย ศัพท์ประกอบด้วยจตุตถีวิภัตติ ส่วนรูปวิเคราะห์นอกนั้นคงอย่างเดิม แต่ในสมาสนี้ มีอายตนิบาตซึ่งแปลว่า แก่ เพื่ออันเป็นผู้รับจากกิริยาในรูปวิเคราะห์ ไม่ใช่เป็นผู้ทำเอง ฉะนั้นต้องมีอัญญบท คือบทอื่นเข้ามาแปลเป็นผู้ทำ แต่ไม่ต้องเขียนไว้ในรูปวิเคราะห์ พอให้เหมาะกันว่า กิริยาเช่นนั้นใครทำให้ ดัง อุ. ทินฺโน สุงฺโก ยสฺส โส=ทินฺนสุงฺโก ราชา ส่วย (นาคเรหิ อันชาวเมืองทั้งหลาย) ถวายแล้ว แด่พระราชาใด พระราชานั้น ชื่อว่ามีส่วยอันชาวเมืองทั้งหลายถวายแล้ว. ในอุทาหรณ์นี้ เมื่อเห็นศัพท์ว่า ทินฺนสุงฺโก ถ้าเป็นวิเสสนะของราชา ต้องเป็นจตุตถีพหุพพิหิแน่ เพราะพระราชาเป็นผู้รับส่วย ไม่ใช่ผู้เสียส่วย ต้องหาศัพท์อื่นซึ่งเป็นผู้เสียส่วยเข้ามาแปลด้วย จึงจะได้ความถูกต้อง ถ้าแปลว่า ส่วยอันพระราชเสียแล้ว ไม่ถูกตามความหมาย เมื่อจะแปลเป็นผู้เสียส่วยต้องเป็นตติยาพหุพพิหิ อันเป็นคุณบทของผู้ทำ. แม้วิเคราะห์แห่งศัพท์อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ย ศัพท์ในสมาสนี้เป็นผู้รับเท่านั้น ต้องหาผู้ทำซึ่งประกอบด้วยตติยาวิภัตติมาแปลเพิ่ม ให้เหมาะสมกับกิริยากิตก์

ที่เป็นกรรมอันเป็นวิเสสนะของประธานในรูปวิเคราะห์นั้น ๆ ถ้าวิเสสนะไม่ใช่กรรมกิริยา ไม่มีผู้ทำ ก็ไม่ต้องนำมาใช้ เช่น อุ. สญฺชาโต สํเวโค ยสฺส โส=สญฺชาตสํเวโค ชโน ชนมีความสังเวชเกิดแล้ว.

๔. ปัญจมีพหุพพิหิ

สมาสนี้ ย ศัพท์ประกอบด้วยปัญจมีวิภัตติ มีอายตนิบาตว่า แต่ จาก, โดยมาก ตัววิเสสนะในรูปวิเคราะห์มักใช้กิริยากิตก์ ที่จะต้องแปล ย ศัพท์ให้รับกันได้ เช่น ไป, ออก, ตก, เป็นต้น เพื่อให้ความเชื่อมกับ ย ศัพท์ที่เป็นปัญจมีวิภัตติ อันแปลว่า จาก, แต่, ได้สนิท ดัง อุ. นิคฺคตา ชนา ยสฺมา โส=นิคฺคตชโน คาโม ชน ท. ออกไปแล้วจากบ้านใด บ้านนั้นชื่อว่ามีชนออกไปแล้ว, วีโต ราโค ยสฺมา โส=วีตราโค ภิกฺขุ ราคะไปปราศแล้วจากภิกษุใด ภิกษุนั้นชื่อว่ามีราคะไปปราศแล้ว. ย ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ นี้ เป็นที่ไปปราศซึ่งเรียกว่า อปาทาน ในทางสัมพันธ์.

๕. ฉัฏฐีพหุพพิหิ

สมาสนี้ ย ศัพท์ประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติ ใช้อายตนิบาตว่า แห่ง, ของ, โดยมาก ย ศัพท์ในรูปวิเคราะห์เป็นเจ้าของแห่งตัวประธานในรูปวิเคราะห์นั้น ย ศัพท์เนื่องกับตัวประธาน ไม่เนื่องกับวิเสสนะ ดัง อุ. ขีณา อาสวา ยสฺส โส=ขีณาสโว ภิกฺขุ อาสวะ ท. ของภิกษุใดสิ้นแล้ว ภิกษุนั้นชื่อว่ามรอาสวะสิ้นแล้ว. สนฺตํ จิตฺตํ ยสฺส โส=สนฺตจิตฺโต ภิกฺขุ จิตของภิกษุในสงบแล้ว ภิกษุนั้นชื่อว่ามีจิตสงบแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง วิเสสนะอยู่หลังตัวประธานก็ได้ เช่น หตฺถา ฉินฺนา

ยสฺส โส=หตฺถจฺฉินฺโน ปุริโส มือ ท. ของบุรุษใดขาดแล้ว บุรุษนั้นชื่อว่ามีมือขาดแล้ว.

อนึ่ง ในฉัฏฐีพหุพพิหินี้ ในรูปวิเคราะห์ประกอบด้วยอุปมาก็มี เรียก ฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ วิธีตั้งวิเคราะห์ต้องประกอบเจ้าของแห่งสิ่งที่นำมาอุปมาเป็นฉัฏฐีวิภัตติ ตัวอุปมาเป็นปฐมาวิภัตติ มี อิว ศัพท์ต่อท้าย ตัวประธานในรูปวิเคราะห์อยู่ข้างหลัง เมื่อสมาสกันเข้าแล้ว ตัวอุปมาและ อิว ศัพท์ลบทิ้งเสีย คงไว้แต่ตัวเจ้าของแห่งสิ่งนั้น ดังนี้ สุวณฺณสฺส วณฺโณ อิว วณฺโณ ยสฺส โส=สุวณฺณวณฺโณ ภควา วรรณะของพระผู้มีพระภาคใด เพียงดังวรรณะแห่งทอง. สุวณฺณสฺส เป็นเจ้าของ วณฺโณ ตัวอุปมาที่มี อิว อยู่ข้างหลัง วณฺโณ ตัวอุปมาและอิวท่านลบเสีย คงได้แต่ สุวณฺณ ซึ่งเป็นเจ้าของตัวอุปมาเท่านั้น จึงเป็น สุวณฺณวณฺโณ รูปศัพท์เช่นนี้ ถ้าประธานในบทสมาสเองไม่ใช่คุณบทของศัพท์อื่น ก็ต้องเป็นฉัฏฐีตัปปุริสะ แม้อุทาหรณ์อื่น เมื่อนักศึกษาเห็นศัพท์มีรูปเช่นนี้ และเป็นคุณของบทอื่นแล้วก็เป็นฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ เช่น อุ. ว่า พฺพหฺมุโน สโร อิว สโร ยสฺส โส=พฺรหฺมสโร ภควา เสียงของพระผู้มีพระภาคใด เพียงดังเสียงแห่งพรหม พระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่ามีเสียงเพียงดังเสียงแห่งพรหม. สูกรสฺส สีสํ อิว สีสํ ยสฺส โส=สูกรสีโส เปโต ศีรษะของเปรตใดเพียงดังศีรษะแห่งสุกร เปรตนั้นชื่อว่ามีศีรษะเพียงดังศีรษะแห่งสุกร. ถ้าเข้าเป็นวิเสสนบุพพบทอีก ลบ สีสี เสีย คงไว้แต่ สูกรเปโต ก็ได้.

๖. สัตตมีพหุพพิหิ

สมาสนี้ ย ศัพท์ประกอบสัตตมีวิภัตติ เนื่องกันได้ทั้งตัวประธานและตัววิเสสนะ สุดแล้วแต่เนื้อความจะบังคับให้เป็นไป เมื่อความเข้ากับตัวไหนเหมาะกว่า ก็ควรแปลให้เข้ากับตัวนั้น อายตนิบาตที่ใช้มากก็คือ ใน, ที่, เป็นต้น ดัง อุ. ว่า สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ ยสฺมึ ยสฺมึ โส สมฺปนฺนสสฺโส ชนปโท ข้าวกล้า ท. ในชนบทใด ถึงพร้อมแล้ว ชนบทนั้น ชื่อว่ามีข้าวกล้าถึงพร้อมแล้ว, (ถ้าตัวประธานในวิเคราะห์ต่างลิงค์กันกับบทประธานของบทปลง ก็ต้องเปลี่ยนรูปให้เหมือนประธานของบทปลง) บางแห่งตัวประธานในวิเคราะห์เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อจะปลงให้เป็นวิเสสนะของ ปุ์. ท่านลง ก เข้าข้างท้ายบ้าง ดังนี้:-

พหู นทิโย ยสฺมึ โส=พหุนทิโก ชนปโท แม่น้ำ ท. ในชนบทใด มาก ชนบทนั้น ชื่อว่ามีแม่น้ำมาก. นที ศัพท์ เดิมเป็นอิตถีลิงค์ เมื่อเป็นวิเสสนะของชนบทอันเป็น ปุ์ลิงค์ ท่านใช้ลง ก เข้าข้างท้าย.

ในตัวอย่างที่แสดงมาแล้ว ตั้งแต่ ทุติยา ถึง สัตตมี พหุพพิหินี้ ตัวประธานของบทปลงเป็น ปุ์ลิงค์ อย่างเดียว เมื่อจะให้เป็นลิงค์อื่น ก็ต้องประกอบ ย ศัพท์และ ต ศัพท์ ให้มีลิงค์ตรงกัน เช่น:-

สนฺตํ จิตฺตํ ยาย สา=สนฺตจิตฺตา ภิกฺขุนี จิต ของภิกษุณีใดสงบแล้ว ภิกษุณีนั้น ชื่อว่ามีจิตสงบแล้ว.

พหูนิ ธนานิ ยสฺมึ ตํ=พหุธนํ กุลํ ทรัพย์ ท. ในสกุลใดมาก สกุลนั้น ชื่อว่ามีทรัพย์มาก.

พหุพพิหิเหล่านี้ รูปวิเคราะห์ ตัววิเสสนะและตัวประธาน มีลิงค์ วจนะ วิภัตติ เสมอกัน แปลกแต่ สัพพนาม คือ ย และ ต ที่เล็งถึงตัวประธานของบทปลงแห่งสมาส ท่านจึงเรียกสมาสเหล่านี้ว่า ตุลยาธิกรณพหุพพิหิ และพหุพพิหิเหล่านี้ มีเนื้อความไม่ปฏิเสธ ที่มีเนื้อความปฏิเสธ ท่านตั้งวิเคราะห์อีกวิธีหนึ่งต่างหาก เรียก น บุพพบท พหุพพิหิ.

น บุพพบท พหุพพิหิ

สมาสนี้ มี น ปฏิเสธเนื้อความที่เป็นคุณ ซึ่งเล็งความว่าคนนี้ไม่มีสิ่งนั้น แปลกจาก น บุพพบทกัมมาธารยะ ที่ปฏิเสธนาม อันเล็งความว่า สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนั้น เป็นต้น น บุพพบท พหุพพิหินี้ ท่านสอนให้แปลตามพยัญชนะว่า มี...ไม่มี หรือว่ามี... หามิได้ แปลเอาความว่า ไม่มี... ฯ ในรูปวิเคราะห์ให้กิริยาอาขยาต ซึ่งประกอบด้วย น ปฏิเสธ คือ นตฺถิ เรียงไว้ในอันดับที่ ๑ ถัดจากนั้นใช้ ต ศัพท์ประกอบด้วย ฉัฏฐีวิภัตติ คือ ตสฺส เรียงไว้เป็นอันดับที่ ๒ ถัดนั้นไปเรียงบทประธานไว้เป็นที่ ๓ และมี อิติ ศัพท์ ต่อท้ายบทนามนามนั้น ดัง อุ. ว่า นตฺถิ ตสฺส สโมติ อสโม ผู้เสมอ ไม่มีแก่ท่าน (หรือจะโยคว่า ตสฺส ภควโต แด่พระผู้มีพระภาคนั้นก็ได้) เหตุนั้น (ท่าน) ชื่อว่ามีผู้เสมอหามิได้.

นตฺถิ ตสฺส ปุตฺตาติ อปุตฺตโก (ลง ก ต่อท้าย) บุตร ท. ของเขา ไม่มี เหตุนั้น เขา ชื่อว่ามีบุตรหามิได้.

ภินนาธิกรณพหุพพิหิ

พหุพพิหิ ในรูปวิเคราะห์ บททั้งหลายมีวิภัตติต่างกัน เช่น บทหน้าใช้ ทุติยา, บทหลังใช้ ปฐมา, เป็นต้น และจะตั้งวิเคราะห์อย่าง น บุพพบท พหุพพิหิ ซึ่งใช้ ต ศัพท์ และ อิติ ก็ได้ ใช้ตั้งอย่างตุลยาธิกรณพหุพพิหิ มี ย ต รับกันก็ได้ จะแสดง อุ. ไว้ทั้ง ๒ อย่าง แต่ที่ควรกำหนดไว้ก็คือ รูปวิเคราะห์ท่านใช้นามทั้ง ๑ ๒ บท อันแปลกจากตุลยาธิกรณ ที่มีบทหนึ่งเป็นประธาน บทหนึ่งเป็นวิเสสนะ อนึ่ง รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้ บางคราวทั้ง ๒ บท มีเนื้อความเชื่อมกันไม่สนิท จะใช้กิริยาอาขยาตเป็นมัชเฌโลปเข้าประกอบในเวลาแปลบ้างก็ได้ ดัง อุ. ต่อไปนี้ อุรสิ โลมานิ ยสฺส โส=อุรสิโลโม (อลุตฺต) พฺราหฺมโณ ขน ท.ที่อก ของพราหมณ์ใด (อตฺถิ มีอยู่) พราหมณ์นั้น ชื่อว่ามีขนที่อก. เอกรตฺตึ วาโส อสฺสาติ เอกรตฺติวาโส ความอยู่ของชนนั้น สิ้นคืนเดียว เหตุนั้น ชนนั้น ชื่อว่า มีความอยู่สิ้นคืนเดียว. วิเคราะห์หลังนี้ใช้ ต ศัพท์มี อิติ ต่อท้าย. พึงสังเกตได้อีกอย่างหนึ่ง ในวิเคราะห์ ที่ท่านยกเป็น อุ. ในที่นี้ คือ ถ้าใช้ ย ต รับกัน ไม่ต้องมี อิติ ศัพท์ ตั้งวิเคราะห์อย่างพหุพพิหิ ธรรมดา ดัง อุ. ว่า อสิ หตฺเถ ยสฺส โส=อสิหตฺโถ โยโธ, มณิ กณฺเฐ ยสฺส โส=มณิกณฺโฐ นาคราชา (ดูแปลในแบบเรียน).

วิธีตั้งวิเคราะห์อย่างหพุวจนะ

ในพหุพพิหิสมาส จะตั้งเป็นพหุวจนะ เพื่อให้เป็นคุณบทของตัวประธานที่เป็นพหุวจนะบ้างก็ได้ ต้องประกอบ ย ศัพท์และ ต ศัพท์

ให้เป็นพหุวจนะ ส่วนในรูปวิเคราะห์จะใช้เอกวจนะ หรือ พหุวจนะ ก็ได้ แล้วแต่เนื้อความจะบ่งถึงว่าอย่างไหนควร อัญญบทคือประธานของบทปลงต้องเป็นพหุวจนะแท้ ทั้งตุลยาธิกรณะ และภินนาธิกรณะ ดัง อุ. ว่า กตํ กุสลํ เยหิ เต=กตกุสลา กุศล อันชน ท. เหล่าใดทำแล้ว ชน ท. เหล่านั้น ชื่อว่ามีกุศลอันทำแล้ว, อาวุธา หตฺเถสุ เยสํ เต= อาวุทธหตฺถา โยธา (ดูแปลในแบบเรียน). นตฺถิ เตสํ ปุตฺตาติ= อปุตฺตกา บุตร ท. ของเขา ท. ไม่มี เหตุนั้นเขา ท. ชื่อว่ามีบุตรหามิได้.

สรูปตุลยาธิกรณพหุพพิหิ

วิเคราะห์พหุพพิหิ ทุก ๆ วิเคราะห์ อาจแยกได้เป็น ๒ ประโยค คือ :-

๑. ประโยค ย

๒. ประโยค ต

๑. **ในประโยค ย** มีบทวิเสสนะและบทประธานอยู่ข้างหน้า ย และบทวิเสสนะนั้น ต้องประกอบด้วยลิงค์วจนะวิภัตติให้เสมอกันกับบทประธานเสมอไป ส่วนการเรียง จะเรียงไว้ข้างหน้าบทประธาน ดุจวิเสสนะบุพพบทก็ได้, จะเรียงไว้ข้างหลังบทประธาน ดุจวิเสสนุตตร-บทก็ได้ สุดแต่จะเหมาะ ถัดนั้นไปจึงเอา ย ศัพท์ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติเป็นต้นมาเรียนต่อ, พึงกำหนดง่าย ๆ ว่าตั้งแต่บทต้นจนถึง ย ศัพท์ที่ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติเป็นต้น เป็นประโยค ย ก็แล ย ศัพท์นี้เอง ที่แสดงให้รู้ได้แน่นอนว่า เป็นพหุพพิหิอะไรในประเภทของตุลยาธิกรณพหุพพิหิ ๖ อย่าง เพราะเมื่อ ย ศัพท์ประกอบด้วย

วิภัตติใด วิภัตตินั้นก็เป็นชื่อของพหุพพิหินั้น เช่น ย ศัพท์ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ ก็เรียกว่าทุติยาพหุพพิหิ, ย ศัพท์ประกอบด้วยตติยา-วิภัตติ ก็เรียกว่าตติยาพหุพพิหิ, ย ศัพท์ประกอบด้วยจตุตถีวิภัตติ ก็เรียกว่าจตุตถีพหุพพิหิ, ฯลฯ ย ศัพท์ประกอบด้วยสัตตมีวิภัตติ ก็เรียกว่าสัตตมีพหุพพิหิ.

อนึ่ง ย ศัพท์ เป็นวิเสสนสัพพนามอาจแจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เหมือนกันกับ ต ศัพท์ เพราะฉะนั้น จึงควรกำหนดไว้ให้แม่นยำว่า ย ศัพท์กับ ต ศัพท์นั้นใช้โยคนามนามตัวเดียวกัน คือ ถ้า ย ศัพท์โยคนามนามบทใด ต ศัพท์ก็โยคนามนามบทนั้น จะต่างกันก็วิภัตติเท่านั้น เพราะ ย ศัพท์ประกอบด้วยวิภัตติอื่นนอกจากปฐมาวิภัตติ มีทุติยาวิภัตติเป็น-ต้นจนถึงสัตตมีวิภัตติ ส่วน ต ศัพท์ คงประกอบด้วยปฐมาวิภัตติเสมอไป ส่วนวจนะและลิงค์ต้องให้เสมอกันทั้ง ย และ ต แต่ในแบบบาลีไวยากรณ์ตอนนี้ ทั้ง ย ทั้ง ต ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ

๒. **ในประโยค ต** ก็มีแต่ ต ศัพท์ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ (คือ โส) และบทปลง ซึ่งเป็นบทสมาสเท่านั้น เพราะฉะนั้น ประโยค ต จึงมีเฉพาะแต่ ต ศัพท์ที่ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ และบทปลง รวม ๒ บทเท่านั้น.

อนึ่ง บทปลงที่เป็นพหุพพิหิสมาสนี้เป็นสมาสคุณ ฉะนั้นจึงต้องหานามนามบทอื่นมาเป็นประธาน บทนามนามที่นำมาใช้เป็นประธานนี้ ก็สำคัญเหมือนกัน เพราะเป็นหลักที่จะให้ใช้บทปลงแสดงลักษณะได้ถูกต้อง ดังนั้น เมื่อพบ ต ศัพท์หรือบทปลง เป็นลิงค์ วจนะ

วิภัตติอันใด จึงควรหานามนามที่เป็นลิงค์วจนะวิภัตตินั้นให้ตรงกัน.

สมาสท้อง

สมาสตามที่แสดงมาแล้ว เป็นแต่ชั้นเดียว คือตั้งวิเคราะห์ชั้นเดียว เป็นสมาสเดียว สมาสบางอย่างมีสมาสอื่นเป็นท้องมาก่อนก็มี การที่จะทราบว่า สมาสไหนเป็นสมาสใหญ่ สมาสไหนเป็นสมาสท้องนั้น ทางที่แน่นอนที่สุด ก็จงลอกตั้งวิเคราะห์ดู เมื่อสมาสไหนตั้งวิเคราะห์ก่อน สมาสนั้นแลชื่อว่าสมาสท้อง ส่วนสมาสที่ตั้งทีหลังที่สุดชื่อว่าสมาสใหญ่ แต่เมื่อจะสังเกตตามคำแปลเข้ากำกับด้วยได้ก็ยิ่งดี และพึงสังเกตดังนี้:-

เวลาแปลเนื้อความ ถ้าแปลที่ต้องของสมาสใดก่อน สมาสนั้นย่อมเป็นสมาสใหญ่ คือสมาสตัวตั้ง ส่วนสมาสต่อ ๆ ไป เป็นท้อง ถ้ามีสมาสท้องหลาย ๆ ชั้น ก็ให้แปลไปตามลำดับของเนื้อความที่จะอำนวยให้แปล เวลาตั้งวิเคราะห์ ให้ตั้งวิเคราะห์สมาสที่แปลที่หลังก่อน เปรียบเหมือนเอาของที่ซ้อนกันไว้ วางซ้อนกันหลาย ๆ ชั้น เวลาซ้อนก็ซ้อนตามลำดับขึ้นมาจากถึงอันบนที่สุด เวลานำออกก็ต้องยกลงไปตามลำดับ ตั้งแต่อันบนจนถึงอันล่างที่สุดฉันใด สมาสท้อง ก็ฉันนั้น เวลาตั้งวิเคราะห์ ก็ต้องตั้งสมาสที่แปลที่หลังที่สุดก่อน เหมือนของอันแรกที่วางลง เวลาแปล ต้องแปลสมาส ที่ตั้งวิเคราะห์หลังที่สุดก่อนตามลำดับ จนถึงสมาสที่ตั้งก่อนที่สุดลง ดัง อุ. นี้ :-

๑. คนฺโธ จ มาลา จ=คนฺธมาลา ของหอมด้วย ระเบียบด้วย ชื่อว่าของหอมและระเบียบ ท. (อ. ทวันทวะ)

๒. ตา อาทโย เยสํ ตานิ=คนฺธมาลาทีนิ วตฺถูนิ มัน ท. (ตา คนฺธมาลา ของหอมและระเบียบ ท. เหล่านั้น) เป็นต้น ของวัตถุ ท. เหล่าใด วัตถุ ท. เหล่านั้น ชื่อว่ามีของหอมและระเบียบเป็นต้น. ตอนนี้เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิ มีทวันทวสมาสเป็นท้อง.

๓. คนฺธมาลาทีนิ หตฺเถสุ เยสํ เต=คนฺธมาลาทิหตฺถา มนุสฺสา (วัตถุ ท.) มีของหอมและระเบียบเป็นต้น (มี) ในมือ ท. ของมนุษย์ ท. เหล่าใด มนุษย์ ท. เหล่านั้น ชื่อว่ามีวัตถุมีของหอมและระเบียบเป็นต้นในมือ. สมาสนี้เป็นฉัฏฐีภินนาธิกรณพหุพพิหิ มีทวันทวะและฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิเป็นท้อง ใน อุ. นี้จะพึงเห็นได้ว่า เวลาตั้งวิเคราะห์ ตั้งไปตามลำดับเลข ๑,๒,๓. แต่เวลาแปลต้องแปลย้อนลำดับ คือแปลคำว่า มีวัตถุ เป็นสมาสที่ ๒ ต่อไปจึงแปลสมาสที่ ๑ ว่าของหอมและระเบียบ, แต่ตัวอย่างนี้ สมาสที่ ๓ และที่ ๒ เมื่อแปลคำแรกใช้แต่คำว่ามีขึ้นก่อน เช่นสมาสที่ ๓ แปลคำว่ามีขึ้นต้น คำว่า ในมือ ซึ่งเป็นสมาสเดียวกันอยู่ตอนท้าย และสมาสที่ ๒ คำว่า มีขึ้นต้น คำว่า เป็นต้น อยู่หลัง ถึงกระนั้นก็เป็นเพราะความนิยมของภาษา จะแปลให้ติดต่อกันไปทีเดียวก็จะเสียความ แต่เมื่อยกคำว่ามีขึ้นแปลต้นแล้ว ก็เป็นอันว่าแปลก่อนอยู่นั่นเอง วิธีตั้งวิเคราะห์และแปลสมาสท้อง ดังกล่าวมานี้ เป็นแต่พอเป็นเครื่องสังเกตประการหนึ่ง เท่านั้น เพราะบางสมาสไม่เข้าในเกณฑ์นี้ก็ยังมีอยู่ บางสมาสตั้งก่อนแปลก่อน ตั้งหลังแปลหลังก็มี เพราะฉะนั้นจะตั้งข้อสังเกตไว้อีก อย่างหนึ่ง คือ :- บาง

สมาสที่มีนาม ๒ บท หรือหลายบท มีวิเสสนะ เป็นอย่างเดียวกัน ต้องเข้าสมาสบทนามนามเสียก่อน แล้วเข้าสมาสวิเสสนะทีหลัง แล้วจึงต่อกับสมาสอื่นต่อไป แปลก็แปลบทนามนาม อันต่อกันนั้นก่อน แล้วแปลสมาสที่เป็นวิเสสนะทีหลัง ดัง อุ. ต่อไปนี้ :-

๑. ธมฺโม เอว จกฺกํ=ธมฺมจกฺกํ จักรคือธรรม เป็น อวธารณ-บุพพบท กัมมธารยสมาส.

๒. ปวรํ ธมฺมจกฺกํ=ปวรธมฺมจกฺกํ จักรคือธรรมอันบวร ตอนนี้ตั้งก่อนแปลก่อนตามลำดับเลข แม้สมาสอื่น ๆ ที่บทนามนามตั้งแต่ ๒ ขึ้นไป มีคุณศัพท์ร่วมกันก็ต้องตั้งตามนัยนี้ วิธีต่อสมาสชนิดนี้เหมือนเอาของห่อรวมกันบ้าง เฉพาะอย่างบ้าง มาซ้อนกัน สิ่งใดจะต้องห่อรวมกัน จำต้องห่อเสียก่อน แล้วจึงนำมาซ้อนกันภายหลัง เวลานำออกบางคราวก็นำออกด้วยวิธีแก้ห่อเสียก่อน แล้วนำออกเป็นลำดับไป ฉันใด สมาสบางอย่างที่จะต้องรวมนามนามเสียก่อนแล้ว ต่อวิเสสนะทีหลังก็ฉันนั้น เวลาแปลก็แปลไปตามความของสมาส เล็งเนื้อความเป็นเกณฑ์ ดัง อุ. นี้ ซึ่งมีตัวอย่างข้างต้น คือ :-

ปวตฺติตํ ปวรธมฺมจกฺกํ เยน โส=ปวตฺติตปวรธมฺมจกฺโก (ภควา) จักรคือธรรมอันบวร อันพระผู้มีพระภาคใด ให้เป็นไปแล้ว พระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่ามีจักรคือธรรมอันบวรอันให้เป็นไปแล้ว. ตติยาพหุพพิหิ มี อว. กัมม. และ วิ. บุพพ. กัมม. เป็นท้อง นี้เป็นวิธีรวมนามนาม ๒ บท คือ ธมฺม กับ จกฺก เข้าเสียก่อน แล้วต่อ ปวร เข้าทีหลัง แล้วจึงต่อ ปวตฺติต อันเป็นสมาสใหญ่เข้าในที่สุด ตามวิธีนี้. ปวตฺติต-

ปวรธมฺมจกฺโก นี้ จะต้องวิเคราะห์อย่างวิธีแรกก็ได้ อย่างนี้ :-

๑. ปวโร ธมฺโม=ปวรธมฺโม.

๒. ปวรธมฺโม เอว จกฺกํ= ปวรธมฺมจกฺกํ.

๓. ปวตฺติตํ ปวรธมฺมจกฺกํ=ปวรธมฺมจกฺกํ.

เวลาแปล ต้องย้อนลำดับไปอย่างวิธีที่หนึ่ง. เพราะฉะนั้น วิธีตั้งวิเคราะห์และแปลสมาสท้อง ต้องแล้วแต่เนื้อความเป็นเกณฑ์ โดยมากตามที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๒ วิธี ก็พอเป็นเครื่องนำทางให้นักศึกษาเข้าใจโดยย่อ ๆ เท่านั้น. บางสมาสมีสมาสที่เป็นประธานอยู่หน้า บางสมาสมีสมาสที่เป็นประธานอยู่หลัง เอาแน่นอนไม่ได้ แล้วแต่ความนิยมของภาษา บัดนี้จักแสดงลักษณะต่าง ๆ ของสมาสท้อง พร้อมทั้ง อุ. มาประกอบด้วย ดังนี้:-

ก. อย่างวิธีที่ซ้อนของทีละสิ่งเป็นลำดับขึ้นไป เวลายกออกต้องยกแต่อันบนลงมาฉันใด การตั้งวิเคราะห์แบบนี้ก็เหมือนกัน คือตั้งไปตามลำดับ เวลาแปลต้องย้อนลำดับมา เช่น:-

๑. มหนฺตํ ปาฏิหาริยํ=มหาปาฏิหาริยํ ปาฏิหาริย์ ใหญ่ ชื่อมหาปาฏิหาริย์ วิ. บุพพ. กัมม.

๒. มหาปาฏิหาริยสฺส กรณํ=มหาปาฏิหาริยกรณํ (ฐานํ ที่) เป็นที่ทำซึ่งมหาปาฏิหาริย์ ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

๓. มหาปาฏิหาริยกรณํ ฐานํ=มหาปาฏิหาริยกรณฏฺฐานํ ที่เป็นที่ทำซึ่งมหาปาฏิหาริย์ เป็น. วิ. บุพพ. กัมม. มี ฉัฏฐีตัปปุริสะ และวิ. บุพพ. กัมม. เป็นท้อง.

ข. ของหลายอย่าง ที่ห่อรวมกันบ้าง ของสิ่งเดียวบ้าง ที่นำมาซ้อนกัน ต้องห่อของที่ควรห่อเสียก่อนแล้วซ้อนกันฉันใด การตั้งวิเคราะห์สมาสท้องบางอย่างก็เช่นนั้น คือควรเข้าสมาสนามที่เนื่องกันโดยเนื้อความเสียก่อน แล้วนำมาเข้าสมาสกับบทอื่น ๆ ต่อไป เช่น:-

๑. พาโล ปุริโส=พาลปุริโส บุรุษโง่.

๒. ปณฺฑิโต ปุริโส=ปณฺฑิตปุริโส บุรุษฉลาด.

๓. พาลปุริโส จ ปณฺฑิตปุริโส จ พาลปุริสปณฺฑิตปุริสา. (อามาหารทวันทวะ) บุรุษผู้โง่และผู้ฉลาดทั้งหลาย.

ใน อุ. นี้ เราจะเห็นได้ในข้อ ๑ ว่า พาล ศัพท์เป็นคุณของ ปุริส ต้องเข้ากันเสียก่อน และในข้อ ๒ ปณฺฑิต ศัพท์ เป็นคุณของ ปุริส ก็ต้องเข้ากันเสียก่อน แล้วจึงมาต่อกันในข้อ ๓ เวลาแปลก็ต้องแปลข้อ ๑ ก่อน แล้วจึงแปลข้อ ๒ ข้อ ๓ ต่อไป เพราะการแปละสมาสท้องบางสมาส ขึ้นบทหน้าก่อนก็มี ขึ้นบทท่ามกลางก่อนก็มี ขึ้นบทหลังก่อนก็มี แล้วแต่เนื้อความจะบ่งให้เห็นไปทางไหน ดีกว่า ถูกว่ากัน เท่านั้น.

ค. การเข้าสมาสและแปลต้องสังเกตความเป็นสำคัญ ข้อนี้บางคราวตั้ง วิ. ก่อน แปลทีหลังก็มี ตั้งทีหลังแปลก่อนก็มี ตั้งก่อนแปลก่อน ตั้งทีหลังแปลทีหลังก็มี แล้วแต่เนื้อความอันเชื่อมกันเป็นหลัก ข้อนี้ผู้ศึกษาต้องวิจารณ์ให้ดีให้ถูกต้องตามหลักแห่งคำแปลเนื้อความ และตั้งวิเคราะห์ดำเนินตามหลักของสมาสนั้น แล้วนำมาเข้าสมาสท้องให้ถูกต้องตามคำแปลและหลักสมาส อาศัยความชำนาญทั้ง ๒ ทาง คือภาษาอย่าง ๑ หลักสมาสอย่าง ๑ รวมกันจึงจะตั้งวิเคราะห์และ

แปลสมาสท้องให้ถูกต้องได้ และการที่จะอบรมความชำนาญให้เกิดมีขึ้นได้ ก็จำต้องใช้ความสังเกตจากอาการเหล่านี้ คือ :-

๑. เมื่อเห็นศัพท์สมาสตั้งแต่ ๒ สมาสขึ้นไปเป็นวิภัตติเดียวกันอยู่ ต้องแยกศัพท์เหล่านั้นออกแปลความเฉพาะศัพท์ก่อน เมื่อแปลศัพท์เหล่านั้นได้หมดแล้ว ก็ติดต่อศัพท์เหล่านั้นเข้าด้วยกันว่า จะควรต่อด้วยวิธีของสมาสไหนบ้าง และใช้วิธีของสมาสไหนต่อตรงไหนจึงจะเหมาะ และถูกต้องตามความหมายในคำนั้น ๆ.

๒. เมื่อเห็นบทสมาสซึ่งทั้งหมอนั้นมีเนื้อความไม่กินกัน คือจะแปลให้เป็นสมาสอะไรก็ไม่ได้ความ ในที่เช่นนี้ จำต้องใช้ศัพท์เป็นโลป คือเมื่อเข้าสมาสแล้วต้องลบเสีย แต่ศัพท์ที่จะหามาใช้นั้น ต้องเลือกให้เหมาะให้มีเนื้อความเชื่อมกันได้สนิท และถูกตามลักษณะของสมาสนั้น ๆ ด้วย.

ต่อไปนี้จะได้ยกตัวอย่างสมาสท้อง ตามที่ท่านใช้โดยมารในธัมมปทัฏฐกถา มาตั้งเพื่อประดับความรู้ของผู้ศึกษาตามสมควร.

๑. สุลภติโณทกโคจโร ที่โคจรมีหญ้าและน้ำอันหาได้ง่าย.

ก. ติณญฺจ อุทกญฺจ=ติโณทกํ หญ้าและน้ำ สมาหาระทวันทวะ.

ข. สุลภํ ติโณทกํ ยสฺมึ โส=สุลภติโณทโก (โคจโร ที่โคจร) มีหญ้าและน้ำอันหาได้ง่าย สัตตมีพหุพพิหิ.

ค. สุลภติโณทโก โคจโร=สุลภติโรทกโคจโร วิ. บุพพ. กัมม. มี ทวันทวะ และ สัตตมีพหุพพิหิ เป็นท้อง.

๒. ปกฺขหตโอกจกฺขุปีฐสปฺปิกุณิภาวกุฏฺฐโรคามิเภโท (ครุกา-พาโธ อาพาธหนัก) ต่างด้วยความเป็นผู้มีข้างข้างหนึ่งอันลมขจัดแล้ว และความเป็นผู้มีตาข้างเดียว และความเป็นผู้เสือกไสไปด้วยตั่ง (เปลี้ย) และความเป็นคนง่อย และโรคมีโรคเรื้อนเป็นต้น.

ในตัวอย่างนี้มีศัพท์สมาสยืดยาว จำเป็นต้องแยกออกเป็นศัพท์ ๆ แล้วหาวิธีที่เนื่องกันแก่ศัพท์นั้น ๆ บางศัพท์ต้องใช้มัชเฌโลปเข้าประกอบด้วย เช่นภาวศัพท์มีอยู่คำเดียว แต่เวลาแปลต้องให้ภาวศัพท์ ถึง ๔ ศัพท์ ทำเป็นมัชเฌโลปเสีย ๓ ศัพท์จึงจะได้ความ แล้วตั้งวิเคราะห์แยกเป็นตอน ๆ ไป ดังนี้ :-

ก. เอโก ปกฺโข=เอกปกฺโข ข้างข้างหนึ่ง. วิ. บุพพ. กัมม.

ข. เอกปกฺโข หโต ยสฺส โส=ปกฺขหโต ข้างข้างหนึ่ง ของบุคคลใด (วาเตน อันลม) ขจัดแล้ว บุคคลนั้นชื่อว่ามีข้างข้างหนึ่งอันลมขจัดแล้ว. ฉัฏฐีพหุพพิหิ, ปุพพโลป.

ค. ปกฺขหตสฺส ภาโว ปกฺขหตภาโว ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีข้างข้างหนึ่งอันลมขจัดแล้ง. ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

ตอนนี้ รวมความได้ตอนหนึ่ง เหมือนห่อของไว้ห่อหนึ่งก่อนแล้วซ้อนกันทีหลัง.

ฆ. เอกํ จกฺขุ ยสฺส โส=เอกจกฺขุ. ตาข้างเดียว ของบุคคลใด (อตฺถิ มีอยู่) บุคคลนั้น ชื่อว่ามีตามข้างเดียว. ฉัฏฐีพหุพพิหิ.

ง. เอกจกฺขุสฺส ภาโว เอาจกฺขุภาโว ความเป็นแห่งบุคคล ผู้มีตาข้างเดียว.ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

นี้รวมความได้อีกตอนหนึ่ง.

จ. ปีฌจน สปฺปิ=ปีจสปฺปิ ผู้เสือกไสไปด้วยตั่ง. ตติยาตัปปุริสะ

ฉ. ปีจสปฺปิสฺส ภาโว=ปีจสปฺปิภาโว ความเป็นแห่งบุคคลผู้เสือกไสไปด้วยตั่ง. ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

นี้ได้เนื้อความอีกตอนหนึ่ง.

ช. กุณิสฺส ภาโว=กุณิภาโว ความเป็นแห่งบุคคลผู้ง่อย. ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

ฌ. กุฏฺฐํ โรโค=กุฏฺฐโรโค โรคชื่อกุฏฐะ (โรคเรื้อน) วิ. บุพพ. กัมม.

ข้อนี้ กุฏฺฐํ เดิมเป็นศัพท์นาม เป็น นปุํ เมื่อมาเป็นชื่อของโรคซึ่งเป็น ปุํ. ก็คงไว้ตามเดิม อย่าง สาวตฺถี นาม นครํ สำหรับนามนามที่ใช้เป็นบทวิเสสนะนั้น ถ้าใช้เป็นวิเสสนะของนามนามบทใด ก็ต้องประกอบให้มีวิภัตติและวจนะเหมือนนามนามบทนั้น ส่วนลิงค์ให้คงไว้ตามเดิม เพราะท่านนิยมใช้ต่างลิงค์กันได้ในที่ซึ่งศัพท์เดิมมีรูปอยู่อย่างนั้น นอกจากจะเป็นศัพท์คุณ จึงเปลี่ยนไปตามตัวประธาน นี้ได้เนื้อความอีกตอนหนึ่ง ต่อนี้จะได้รวมเนื้อความเหล่านั้นเข้าด้วยกัน.

ญ. ปกฺขหตภาโว จ เอกจกฺขุภาโว จ ปีจสปฺปิภาโซ จ กุณิภาโว จ กุฏฺฐโรโค จ=ปกฺขหตเอกจกฺขุปีจสปฺปิกุณิภาวกุฏฺฐโรคา ความเป็นแห่ง บุ...และโรคเรื้อน ท. อสมาหาระ ทวันทวะ ตอนนี้ลบ ภาวะ เสีย ๓ ศัพท์.

ฎ. ปกฺขหตเอกจกฺขุปีจสปฺปิกุณิภาวกุฏฺฐโรคา อาทโย เยสํ

เต=ปกฺขหตเอกจกฺขุปีฐสปฺปิกุณิภาวกุฏฺฐโรคาทโย (อาพาธา) ความเป็น...และโรคเรื้อน เป็นต้น แห่งอาพาธ ท. ใด อาพาธ ท. นั้น ชื่อว่ามีความเป็น...และโรคเรื้อน เป็นต้น. ฉัฏฐีพหุพพิหิ.

ฐ. ปกฺขหต...โรคาทีหิ เภโท=ปกฺขหต...โรคาทิเภโท (อาพาธหนัก) ต่าง โดยอาพาธมีความเป็น...และโรคเรื้อนเป็นต้น. ตติยาตัปปุริสะ มีสมาสต่าง ๆ ดังที่ตั้งมาแล้วนั้นเป็นท้อง และตอนนี้ เภโท เป็นคุณของ ครุกาพาโธ ซึ่งเป็นประธาน อันแปลว่า อาพาธหนัก อันต่างโดยอาพาธมีความเป็นผู้...และโรคเรื้อน เป็นต้น.

๓. ยสวิโลปเสนปติฏฺฐานาทิอจฺฉินฺนาทิโก (อุปสัค) มีการถอดยศและลดตำแหน่งเสนาบดี เป็นต้น ๆ.

ก. ยสสฺส วิโลโป=ยสวิโลโป การถอดยศ. ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

ข. เสนาปติสฺส ฐานํ=เสนาปติฏฺฐานํ ตำแหน่งแห่งเสนาบดี ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

ค. เสนาปติฏฺฐานํ อาทิ ยสฺส ตํ=เสนาปติฏฺฐานาทิ (ฐานํ) ตำแหน่งมีตำแหน่งแห่งเสนาบดี เป็นต้น. ฉัฏฐีพหุพพิหิ.

ฆ. เสนาปติฏฺฐานาทึ อจฺฉินฺนํ=เสนาปติฏฺฐานาทิอจฺฉินฺนํ การลดซึ่งตำแหน่งมีตำแหน่งแห่งเสนาบดีเป็นต้น (อจฺฉินฺนํ ใช้เป็นนาม) ทุติยาตัปปุริสะ.

ง. ยสวิโลโป จ เสนาปติฏฺฐานทิอจฺฉินฺนญฺจ=ยสวิโลป... อจฺฉินฺนํ การถอดยศและ... เป็นต้น. สมาหารทวันทวะ.

จ. ยสวิโลป...อจฺฉินฺนํ อาทิ ยสฺส โส=ยสวิโลปเสนาปติฏฺ-

ฐานาทิอจฺฉินฺนาทิโก (อุปสคฺโค อุปสัค) มีการถอดยศและลดตำแหน่งมีตำแหน่งแห่งเสนาบดีเป็นต้น.

ฉัฏฐีพหุพพิหิ มีสมาสท้องดั่งแสดงมา.

ในข้อนี้ เมื่อแปลโดยพยัญชนะ ต้องแปลว่า เป็นต้นติดต่อกันอยู่ ๒ ครั้ง เพราะมีอาทิศัพท์อยู่ ๒ ศัพท์ แต่ถ้าแปลเอาความท่านนิยมให้แปลว่า อุปสัคมีการถอดยศและลดตำแหน่งมีอาทิว่าตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น.

สหบุพพบท พหุพพิหิ

สมาสที่ใช้มาก ในหนังสือทั้งปวงอีกอย่างหนึ่ง คือสหบุพพบท พหุพพพิหิ. สมาสนี้ใช้ สห ศัพท์ เป็นบทหญ้า มีรูปเป็นอัพยยีภาวะ แปลกแต่มีบทอื่นเป็นประธาน และเป็นได้ ๓ ลิงค์ ไม่เป็นเฉพาะนปุํสกลิงค์เหมือนในอัพยยีภาวะ ฉะนั้นจึงเรียก สหบุพพบท พหุพพิหิ แต่ในรูปวิเคราะห์ใช้อย่างอัพยยีภาวะ คือใช้กิริยาอาขยาตเป็นเครื่องประกอบเนื้อความ ในรูปวิเคราะห์ให้ สห ศัพท์ ซึ่งแปลว่า กับ และบทนามที่จะต่อกับ สห ศัพท์ใช้ประกอบตติยาวิภัตติ ซึ่งจะต้องแปลว่าด้วย...เมื่อเข้าสมาสแล้ว คงไว้แล้ว ส ที่ สห เข้ากับบทนามที่ประกอบตติยาวิภัตตินั้น กิริยาอาขยายก็ลบเสีย ท่านนิยมให้แปลว่า เป็นไปกับด้วย.. ไม่ได้แปลว่า มี เหมือนพหุพพิหิอื่น ๆ แต่ถึงอย่างนั้นเวลาแปลอย่างเอาความ คือแปลโดยอรรถท่านก็แปลว่า มีได้เหมือนกัน เช่นคำว่า สธนํ กุลํ ตระกูลมีทรัพย์เป็นต้น ฉะนั้น สมาสนี้ จึงอยู่ในประเภทพหุพพิหิด้วย.

ตัวอย่างวิเคราะห์

สห ภริยาย โย วตฺตตีติ สภริโย (ปุริโส) บุรุษใด ย่อมเป็นไปกับด้วยภริยา เหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยภริยา (คือมีภริยา).

สห สามิเกน ยา วตฺตตีติ สสฺสามิกา (อิตฺถี) หญิงใดย่อมเป็นไปกับด้วยสามี เหตุนั้น หญิงนั้นชื่อว่าเป็นไปกับด้วยสามี (คือมีสามี)

สห โภเคน ยํ วตฺตตีติ สโภคํ (กุลํ) ตระกูลใด ย่อมเป็นไปกับด้วยโภคะ เหตุนั้น ตระกูลนั้นชื่อว่าเป็นไปกับด้วยโภคะ (คือมีโภคะ).

ในรูปวิเคราะห์ของสมาส ใช้ ย ศัพท์ ข้างหน้ากิริยาอาขยาต คือ วตฺตติ เมื่อเข้าสมาสแล้วลบทิ้งเสีย อิติ ศัพท์ที่แปลว่า เหตุนั้น ต่อข้างหลัง วตฺตติ เมื่อนักศึกษาเห็นศัพท์นามอันมี ส อักษรอยู่ข้างหน้า และศัพท์นามนั้นเป็นคุณบทของนามอื่น พึงเข้าใจว่า คำนั้นเป็น สห บุพพบทพหุพพิหิ ส อักษรนั้น มาจาก สห ศัพท์ ก็ตั้งวิเคราะห์และแปลดำเนินตามลักษณะของสมาสนี้ และเวลาแปลเรียงความบางแห่งบางศัพท์ จะแปลคำแปลว่า เป็นไปกับด้วย ว่า มี บ้างก็ได้.

สมาสที่มีบทอื่นเป็นประธาน

สมาสที่มีบทอื่นเป็นประธาน ได้แก่กัมมธารยะบางอย่าง ตัปปุริสะบางอย่าง ดังกล่าวแล้วข้างต้น และพหุพพิหิทั้งสิ้น มีวิธีแจกด้วยวิภัตติ ตามการันต์ของตน ตามลิงค์ของบทประธาน ดังตัวอย่างต่อไปนี้:-

กัมมธารยะ

สีตสมฏฺโจ ปเทโส ประเทศ ทั้งเย็นทั้งเกลี้ยง

สีตสมฏฺจา ภูมิ แผ่นดิน "

สีตสมฏฺจํ ฐานํ ที่ "

ตัปปุริสะ

คามคโต ปุริโส บุรุษ ไปแล้วสู่บ้าน

คามคตา อิตฺถี หญิง "

คามคตํ กุลํ ตระกูล "

พหุพพิหิ

รุฬฺหลโต รุกฺโข ต้นไม้ มีเครือวัลย์ขึ้นแล้ว

รุฬฺหลตา สาลา ศาลา "

รุฬฺหลตํ ฆรํ เรือน "

ต่อนี้ไปจะได้ตั้งวิเคราะห์ และบอกชื่อสมาสตามที่มีอุทาหรณ์ให้ผู้ศึกษาตอบในหนังสือแบบเรียน (ข้อ ๑๐๑) นั้น เพื่อประดับความรู้ของผู้ศึกษา.

๑. มหนฺโต นาโค=มหานาโค นาคใหญ่ วิ. บุพพ. กัมม.

๒. ตโย ทณฺฑา=ติทณฺฑํ ไม้ ๓ อัน สมาหาระทิคุ.

๓. อรญฺญํ คโต=อรญฺญคโต ไปแล้วสู่ป่า ทุติยาตัปปุริสะ.

๔. ทาสี จ ทาโส จ=ทาสีทาสํ ทาสีและทาส สมาหาระทวันทวะ.

๕. ปาการสฺส ติโร=ติโรปาการํ ภายนอกแห่งกำแพง นิบาตปุพพกะ.
อัพยยีภาวะ.

๖. กณฺหานิ เนตฺตานิ ยสฺส โส=กณฺหเนตฺโต (ราชา พระราชา) มี
ตาดำ ฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิ.

๗. จิโต เปโม ยสฺมึ โส=จิตเปโม มีความรักตั้งอยู่ สัตตมีพหุพพิหิ.

๘. วนสฺส สมีปํ=อุปวนํ ที่ใกล้เคียงแห่งป่า อุปสัคคปุพพกะ.
อัพยยีภาวะ.

๙. นโร จ นารี จ=นรนาริโย นระและนารี ท. อสมาหาระทวันทวะ.

๑๐. สงฺฆสฺส ทานํ=สงฺฆทานํ ทานเพื่อสงฆ์ จตุตถีตัปปุริสะ.

๑๑. ปญฺจ อินฺทฺริยานิ=ปญฺจินฺทฺริยานิ อินทรีย์ ๕ ท. อสมาหาระทิคุ.

๑๒. ปุริโส อุตฺตโม=ปุริสุตฺตโม บุรุษสูงสุด วิเสสนุตตร. กัมม.

๑๓. ปญฺญา เอว ธนํ=ปญฺญาธนํ ทรัพย์ คือ ปัญญา อว. กัมม.

๑๔. กตํ กุสลํ เยน โส=กตกุสโล มีกุศลอันทำแล้ว ตติยาพหุพพิหิ.

๑๕. วเน รุกฺโข=วนรุกฺโข ต้นไม้ในป่า สัตตมีตัปปุริสะ.

๑๖. ปาปา รหิโต=ปาปรหิโต (ปุริโส บุรุษ) ผู้เว้นแล้วจากบาป
ปัญจมีตัปปุริสะ.

๑๗. ปุญฺญํ อิติ สมฺมตํ=ปุญฺญสมฺมตํ สมมติว่าบุญ สัมภาวน. กัมม.

๑๘. ทินฺโน ยโส ยสฺส โส=ทินฺยโส มียศอันท่านให้แล้ว จตุตถี
พหุพพิพิ.

๑๙. มหิพาย มุขํ อิว มุขํ ยสฺส โส=มหิพามุโข มีหน้าเพียงดังหน้า

แห่งช้างพัง ฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ.

๒๐. คหฏฺโฐ จ ปพฺพชิโต จ=คหฏฺฐปพฺพชิตา คฤหัสถ์และบรรพชิต ท. อสมาหาระ ทวันทวะ.

๒๑. พุทฺโธ สีโห อิว=พุทฺธสีโห พระพุทธเจ้าเพียงดังสีหะ วิเสสโนปมบท ชนิด อุปมานุตตรบท.

๒๒. คมิกสฺส ภตฺตํ=คมิกภตฺตํ ภัตรเพื่อผู้ไป จตุตถีตัปปุริสะ.

๒๓. เคหสฺส อนฺโต=อนฺโตเคหํ ภายในแห่งเรือน นิปาตปุพพกะ อัพยยีภาวะ.

๒๔. ธญฺญราสิ มีแล้วในแบบ.

๒๕. นิโคฺรธสฺส ปริมณฺฑลํ อิว ปริมณฺฑลํ ยสฺส โส=นิโคฺรธปริมณฺฑโล มีปริมณฑลเพียงดังปริมณฑลแห้งต้นนิโครธ ฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ.

๒๖. นิกฺขนฺตา กิเลสา ยสฺมา โส=นิกฺกิเลโส มีกิเลสออกแล้ว ปัญจมีพหุพพิหิ. (ลบ ขนฺต คงไว้แต่ นิ อุปสัค).

๒๗. ทีโฆ ชงฺโฆ แข้งยาว วิเสสนบุพพ. กัมม.

๒๘. ทีฆา ชงฺฆา ยสฺส โส=ทีฆชงฺโฆ มีแข้งยาว ฉัฏฐีพหุพพิหิ.

๒๙. อนฺธวธิโร มีแล้วในแบบ.

๓๐. อนฺโธ จ วธิโร จ=อนฺธวธิวา คนบอดและคนหนวก ท. อสมาหาระ ทวันทวะ.

๓๑. ขตฺติยมาโน มีแล้วในแบบ.

๓๒. ขตติยสฺส มาโน=ขตติยมาโน มานะแห่งกษัตริย์ ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

๓๓. สูโร สีโห อิว=สูรสีโห กล้าเพียงดังสีหะ วิเสสโนปมบท ชนิด
อุปมานุตตรบท.

๓๔. สูโร สีโห=สูรสีโห สีหะกล้า วิเสสนบุพพ. กัมม.

๓๕. สารีปุตฺโต เถโร=สารีปุตฺตตฺเถโร พระสารบุตรผู้เถระ วิเสสน-
นุตตร. กัมม.

๓๖. สารีปุตฺโต เถโร=สารีปุตฺตตฺเถโร พระเถระชื่อว่าสารีบุตร
วิเสสนบุพพ. กัมม.

๓๗. น ผาสุกํ=อผาสุกํ (ทุกฺขํ ทุกข์) มิใช่ความสำราญ อุภย-
ตัปปุริสะ

๓๘. นตฺถิ ตสฺส ผาสุกนฺติ=อผาสุกํ (กุลํ ตระกูล) มีความสำราญ
หามิได้ น บุพพบท พหุพพิหิ.

๓๙. สูกโร อิว เปโต=สูกรเปโต เปรตเพียงดังสุกร วิเสสโนปมาบท
ชนิด อุปมาบุพพบท.

๔๐. สูกรสฺส สีสํ อิว สีสํ ยสฺส โส=สูกรสีโส ฉัฏฐีอุปมา. พหุพพิหิ
สูกรสีโส เปโต=สูกรเปโต เปรตมีศีรษะเพียงดังศีรษะแห่งสุกร
วิเสสนบุพพ. กัมม. มีฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ เป็นท้อง (เป็นมัชเฌ-
โลป)

๔๑. ปุริสสฺส สทฺโท=ปุริสสทฺโท เสียงแห่งบุรุษ ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

๔๒. ปุริโส เอว สทฺโท=ปุริสสทฺโท ศัพท์ คือ ปุริสะ อวธารณบุพพ.
กัมม.

๔๓. สทฺเท สญฺญา=สทฺทสญฺญา ความสำคัญในเสียง สัตตมีตัปปุริสะ.

๔๔. สทฺโท อิติ สญฺญา=สทฺทสญฺญา ความสำคัญว่าเสียง สัมภาวนบุพพ. กัมม.

๔๕. ญาณํ ชาลํ อิว=ญานชาลํ ญาณเพียงดังข่าย วิเสสโนปมบท ชนิด อุปมานุตตรบท.

๔๖. ญาณํ เอว ชาลํ=ญาณชาลํ ข่ายคือญาณ อว. กัมม.

๔๗. นิทฺทรถํ มีแล้วในแบบ.

๔๘. นตฺถิ ตสฺส ทรโถติ=นิทฺทรโถ มีความกระวนกระวานหามิได้ น บุพพบท พหุพพิหิ.

๔๙. เทวโว ราชา=เทวราชา เทวดาผู้พระราชา วิเสสนุตตร. กัมม.

๕๐. เทวสฺส ราชา=เทวราชา พระราชแห่งเทวดา ฉัฏฐีตัปปุริสะ.

อธิบายตัทธิต

พระปิยทัสสี (ลัภ ปิยทสฺสี ป.ธ. ๘) วัดบรมนิวาส

เรียบเรียง

ตัทธิต เป็นแผนกหนึ่งแห่งวจีวิภาค สำหรับตัดทอนศัพท์ให้น้อยลง มิให้รุงรังในส่วนไม่จำเป็นแล้วใช้ปัจจัยแทนไว้ แต่แปลได้ความเท่าเดิม เช่น ราชคเห--ชาโต เกิดในกรุงราชคฤห์ ตัดหรือลบ ชาต เสีย แล้วลง ณิก ปัจจัยแทนไว้ที่ ราชคห เป็น ราชคหิโก แปลว่าเกิดในกรุงราชคฤห์ หรือ นคเร-ชาโต เกิดในนคร ลง ณ ปัจจัย เป็น นาคโร แปลว่า เกิดในนคร ก็เหมือนกัน.

ตัทธิต คำนี้ แปลว่า สัททรูปอันอาจารย์ทำให้สำเร็จด้วยปัจจัยมี ณ เป็นต้น เป็นประโยชน์แก่เนื้อความแห่งศัพท์มี วาสิฏฺจ เป็นต้น โดย วิ. ว่า ตสฺส หิตํ=ตทฺธิตํ ยํ ณ ปจฺจยาทิการิยํ สัททรูปอันอาจารย์ทำให้สำเร็จด้วยปัจจัยมี ณ เป็นต้น อันใด หิตํ เป็นประโยชน์ ตสฺส วาสิฏฺจาทิกสฺส อตฺถสฺส แก่อรรถ มี วาสิฏฺจ เป็นต้น เหตุนั้น ตํ ณ ปจฺจยาทิการิยํ....นั้น ตทฺธิตํ ชื่อว่า ตัทธิต. (ตทฺธิตํ เป็นประโยชน์แก่อรรถ มีวาสิฏฺจ เป็นต้นนั้น) แปลง ห เป็น ธ แล้วซ้อน ท เป็นตัปปุริสสมาส.

[ตัทธิต ต่างจากสมาส]

ตัทธิต กับ **บทสมาส** ต่างกันคือ สมาส สำหรับย่อบท

หลาย ๆ บทเข้าด้วยกัน โดยวิธีลบวิภัตติของศัพท์หน้าบ้าง ไม่ลบบ้าง เพื่อป้องกันความรังรังของวิภัตติและบทซึ่งไม่จำเป็นในระหว่างศัพท์ทั้ง ๒ เสีย และบางทีลบศัพท์ท่ามกลางเสีย โดยอาศัยศัพท์หน้าและศัพท์หลังเป็นหลัก วิธีนี้เรียกว่า 'มัชเฌโลปสมาส' แปลว่าสมาสลบศัพท์ท่ามกลาง เช่น อสฺเสน ยุตฺดต รโถ ย่อเข้าสมาสเป็น อสฺสรโถ โดยลบ ยุตฺต เสีย ก็คงแปลว่า รถเทียมด้วยม้า เป็นต้น ได้ความว่าสมาสนั้น ลบวิภัตติ ของศัพท์หน้าอย่างหนึ่ง ไม่ลบอย่างหนึ่ง. และลบศัพท์ท่ามกลางอย่างหนึ่ง.

ส่วนตัทธิต ถ้ามี ๒ ศัพท์หรือมากกว่านั้น ซึ่ง มีเนื้อความแปลได้เต็มที่แล้วก็ตาม ต้องลบศัพท์หลังทิ้งเสีย แล้วลงปัจจัยแทนไว้ ก็แปลได้ความเท่าเดิม เช่น ธมฺเม=นิยุตฺโต แปลว่า ประกอบในธรรม ลบ นิยุตฺต เสีย ลง ณิก ปัจจัยแทนไว้ที่ ธมฺม เป็น ธมฺมิโก แปลว่า ประกอบในธรรม ดังนี้ นับว่าทอนศัพท์ให้น้อยลง และทั้งความก็ไม่เสีย, ศัพท์นี้ถ้าเป็นสมาส ก็ลบแต่วิภัตติของศัพท์หน้า แล้วย่อเข้าสมาสเป็น ธมฺมนิยุตฺโต เท่านั้น. ส่วนตัทธิตเป็น ธมฺมิโก ธมฺมนิยุตฺโต ก็ดี ธมฺมิโก ก็ดี แปลว่า ประกอบในธรรมเหมือนกัน นี้ความต่างกันของตัทธิต และสมาส.

[หลักของการแบ่งตัทธิต]

ตัทธิต นั้นโดยย่อแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ สามัญญตัทธิต ๑ ภาวตัทธิต ๑ อัพยยตัทธิต ๑ เกณฑ์ที่แบ่งตัทธิตออกเป็น ๓ นี้

หมายเฉพาะที่ใช้ได้ทั่วไปโดยมาก คือ สามัญญตัทธิตนั้นใช้ปัจจัยแทนศัพท์ได้ทั่วไป ทั้งที่เป็นนามนาม คุณนาม และกิริยาด้วย จึงได้ชื่ออย่างนั้น. ภาวตัทธิต ใช้ปัจจัยแทนได้เฉพาะ ภาว ศัพท์อย่างเดียว อัพยยตัทธิต ใช้ปัจจัยลงที่หลังสัพพนาม สำเร็จรูปเป็นอัพยยศัพท์ แจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ไม่ได้. สามัญญตัทธิต ที่ว่าลงปัจจัยแทนศัพท์นามทั้ง ๒ นั้น ดังนี้ :-

แทนนามนาม เช่นในโคตตตัทธิต แทน อปจฺจ ซึ่งเป็นศัพท์นาม แปลว่า เหล่ากอ โดย วิ. ว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ แปลว่า เหล่ากอแห่งวสิฏฐ ชื่อว่า วาสิฏฐ เป็นต้น.

แทนคุณนาม เช่น ในพหุลตัทธิต แทน ปกติศัพท์ ซึ่งแปลว่า ปกติ หรือแทน พหุล ศัพท์ ซึ่งแปลว่า มาก อันนับว่าเป็นคุณศัพท์ โดย วิ. ในตัทธินี้ว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ อภิชฺฌาลุ แปลว่า อภิชฺฌา เป็นปกติ ของบุคคลนั้น (บุคคลนั้น) ชื่อว่า มีอภิชฌาเป็นปกติ. ทยา อสฺส พหุลา ทยาลุ ความเอ็นดู ของบุคคลนั้นมาก (บุคคลนั้น) ชื่อว่ามีความเอ็นดูมาก เป็นต้น.

แทนกิริยา ข้อนี้ใช้ปัจจัยแทนได้ทั้งกิริยาอาขยาต และกิริยากิตก์. แทนกิริยาอาขยาต เช่น ใน ตรตฺยาทิตทฺ. วิ. ว่า นาวาย ตรตีติ นาวิโก ชนใด ย่อมข้าม ด้วยเรือ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า นาวิกะ ผู้ข้ามด้วยเรือ. นี้ใช้ปัจจัยแทน ตรติ ซึ่งแปลว่า ย่อมข้าม ซึ่งเป็นกิริยาอาขยาต. ใช้แทนกิริยากิตก์ เช่น วิ. ธมฺเม ฐิโต ธมฺมิโก แปลว่า ชนตั้งอยู่แล้วในธรรม ชื่อว่า ธมฺมิก. ในที่นี้ใช้ ณิก ปัจจัย

แทน ฐิต ศัพท์ ซึ่งแปลว่า "ตั้งอยู่แล้ว" ซึ่งเป็นกิริยากิตก์.

[ศัพท์ที่ปัจจัยในตัทธิตลงได้]

ตัทธิต มีปัจจัยเป็นหลักสำคัญ ผู้ศึกษาพึงกำหนดให้ดี เมื่อจำได้ดีแล้วจะรู้สึกว่าสะดวกในการกำหนดตัทธิตให้แม่นยำ ปัจจัยในตัทธิต สำหรับลงในศัพท์ที่เป็นนามทั้ง ๓ และกิริยานามที่สำเร็จมาจากนามกิตก์. (ยกเว้นกิริยาอาขยาตและกิริยากิตก์) เมื่อลงปัจจัยแล้วสำเร็จรูปเป็นนามนามบ้าง คุณนามบ้าง และอัพยยศัพท์บ้าง. ที่สำเร็จเป็นนามนาม เช่น โคตฺตตทฺ. สมุหตทฺ. และภาวตทฺ. ที่เป็นคุณนาม เช่น ตรตฺยาทิตทฺ. เสฏฺฐตทฺ. เป็นต้น ที่เป็นอัพยย เช่น วิภาคตท. เป็นต้น.

เมื่อลงปัจจัยแล้วแจกในลิงค์ทั้ง ๓ ได้ก็มี แจกได้เฉพาะ ๒ ลิงค์ และลิงค์เดียวก็มี ตามการันต์ของตน ๆ แจกไม่ได้เลยก็มี เพราะเป็นอัพยยศัพท์.

[จำแนกชื่อตัทธิต]

สามัญญตัทธิต แบ่งออกเป็น ๑๓ อย่าง คือ โคตฺตตทฺ. ตรตฺยาทิตทฺ. ราคาทิตทฺ. ชาตาทิตทฺ. สมุหตทฺ. ฐานตทฺ. พหุลตทฺ. เสฏฺฐตทฺ. ตทสฺสตฺถิตทฺ. ปกติตทฺ. ปูรณตทฺ. สงฺขยาตทฺ. วิภาคตทฺ. แต่ในคัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งหลายท่านแบ่งเป็น ๑๕ อย่าง คือเติม นิสฺสิตตทฺ. และอุปมาตทฺ. แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเห็นว่าไม่ได้ใช้ทั่วไป จึงมิได้ทรงจัดไว้ในที่นี้ คงจัดแบ่งเพียง ๑๓ อย่าง ตาม

แบบของพระอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส.

[อำนาจ ณ ปัจจัยและปัจจัยเนื่องด้วย ณ]

ได้พูดไว้แล้วว่า ตัทธิต มีปัจจัยเป็นหลัก พึงทราบเรื่องของปัจจัยเสียก่อน ปัจจัยนั้นเนื่องด้วย ณ อย่างหนึ่ง เนื่องด้วยพยัญชนะอื่นอย่างหนึ่ง.ที่เนื่องด้วย ณ เมื่อลงไปแล้ว ณ นั้นต้องลบทิ้งเสียไม่ปรากฏเลย. แต่ให้พึงสังเกตอย่างนี้ คือถ้าศัพท์ใดมีสระเป็นรัสสะมีพยัญชนะสังโยค คือ สะกดที่ไม่ออกเสียงอยู่ข้างหลัง เช่น กจฺจํ โมคฺคลฺลี ทกฺขํ เป็นต้น หรือที่เป็นสระทีฆะอยู่แล้ว เช่น โรหิณี นาวา สาวตฺถี ดังนี้ ณ ปัจจัยไม่มีอำนาจอะไร ต้องลบทิ้งเสีย เหลือไว้แต่สระที่ ณ อาศัย และสระของศัพท์ที่จะลง ก็ต้องถูกลบด้วย แล้วเอาสระที่ ณ อาศัยไปลงไว้ที่ศัพท์นั้น เช่น กจฺจ ศัพท์ ลง ณาน ปัจจัยต้องลบ ณ เสีย เหลือแต่-าน ไปต่อเข้าเป็น กจฺจาโน. หรือ นาวา ศัพท์ ลง ณิก ปัจจัย. ก็ให้ลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่ ิ-ก แล้วลบสระ-า ที่ นาวา เสีย-ิก ไม่มีที่อาศัยต้องเอาไปติดไว้กับ นาว จึงเป็น นาวิโก แม้ศัพท์อื่น ๆ ก็เช่นกัน.

ถ้าหากศัพท์นั้นมีสระเป็นรัสสะล้วน ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ด้วยอำนาจของ ณ นั่นเอง บังคับให้ พฤทธิ คือ ทีฆะอย่างหนึ่ง,วิการ คือทำให้ผิดรูปเดิมอย่างหนึ่ง, ทีฆะ นั้น คือสระสั้นให้ยาว เช่น อ ทีฆะให้เป็น อา, อิ ให้เป็น อี, อุ ให้เป็น อู, วิการนั้น เช่น อิ วิการให้เป็น เอ, อุ ให้เป็น โอ บางทีก็เอา โอ

เป็น อว ต่อไปอีก.

อีกอย่างหนึ่ง ปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ คือ ปัจจัยที่มี ณ ติดอยู่ด้วย เช่น ณย ปัจจัย เมื่อลบ ณ แล้วยังเหลือ ย เอา ย นี้แหละไปผสมกับพยัญชนะที่สุดของศัพท์ที่จะลงนั้นแปลงรูปได้ต่าง ๆ เช่นใน ภาวตัทธิต แปลงแล้วสำเร็จรูปเป็น ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เป็นต้น อันจะกล่าวข้างหน้า.

อีกอย่างหนึ่ง จำพวกศัพท์ที่อนุโลกกับพยัญชนะสังโยค แต่ไม่ใช่สังโยคแท้ เช่น สกฺย เป็นต้น ศัพท์นี้มี ก อยู่ข้างหลัง เป็นทั้งตัวสะกด เป็นทั้งตัวออกเสียงคนละครึ่ง เวลาเขียนต้องหมายด้วยยมการ คือไม้ควบ [๎] แต่เดี๋ยวนี้ใช้จุดล่าง ให้จุดตรงตัว ก อ่านออกเสียงพร้อมก้นกับ ย และให้อ่านสะกด ส ข้างหน้าด้วย ศัพท์เช่นนี้ ณ ปัจจัยมีอำนาจทีฆะได้ จึงเป็นรูป สากฺยปุตฺติโก. ถ้าเป็นสังโยคจริง ๆ เช่น สกฺก มคฺค กิตฺต เป็นต้น พฤทธิไม่ได้.

ประโยชน์ของปัจจัย

ปัจจัยในตัทธิตทั้งหมดนี้ ข้อใหญ่ใจความก็คือสำหรับแทนศัพท์เท่านั้นเอง, คำว่า แทนนั้น หมายความว่าศัพท์ที่ถูกแทนไม่ปรากฏเพราะลบทิ้งเสียแล้ว จะปรากฏเห็นได้ก็แต่ปัจจัยเท่านั้น ยิ่งกว่านั้นบางศัพท์แม้ลบและลงปัจจัยแล้ว ก็ไม่ปรากฏด้วยก็มี ฉะนั้น จึงต้องใช้ความสังเกตให้มาก และเทียบเคียงหาหลักให้ใกล้ต่อความเป็นจริงพร้อมด้วยการวินิจฉัย เพราะว่าตัทธิตมิใช่อย่างเดียว เมื่อพบเห็นศัพท์และรู้แล้วว่าเป็นตัทธิต ก็อย่าดาวนตอบ ให้พิจารณ์อีกว่าเป็น

ตัทธิตอะไร แทนศัพท์อะไร ให้ยักย้ายแปลความดู ว่าจะเหมาะแก่ศัพท์ไหน เมื่อเห็นว่าแทนศัพท์นั้นๆ เป็นเหมาะกว่าอย่างอื่น ก็ตอบได้ทันที. เช่น เมื่อเห็นศัพท์ว่า อนุรุทฺธิโก เป็นต้น ก็อาจรู้ได้ทีเดียวว่า เป็นตัทธิต เพราะมี อิก ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง. แต่อย่าด่วนตอบว่าเป็น ตทัสสัตถิตัทธิต ให้นึกแปลดูก่อน ถ้าตามตัทธิตนี้ต้องแปลว่า มี จึงแปลว่า ผู้มีอนุรุทธ เช่นนี้ความไม่ดี. ให้หาวิธีแปลเป็นอย่างอื่น โดยที่แปลว่า เหล่ากอแห่งพระอนุรุทธ นี้ได้ความและเหมาะดีกว่า จึงตอบได้ว่า ณิก ปัจจัย แทน อปจฺจ ศัพท์ ในโคตตตัทธิต. ที่จะให้เป็น อิก ปัจจัยในตทัสสัตถิตัทธิตนั้น จึงไม่ถูกเพราะความไม่ดี. หรือเมื่อเห็นศัพท์ว่า สากฏิโก ผู้เที่ยวไปด้วยเกวียน หรือ นาวิโก ผู้ข้ามด้วยเรือ จะแปลเป็นตัทธิตอื่น โดยวิธีลง อิก ปัจจัยก็ได้ แปลว่า คนมีเกวียน หรือคนมีเรือ. หรือจะแปลว่า คนทำเกวียน นั่ง นอน บนเกวียนก็ได้ นาวิโก ก็เช่นกัน แต่อิก ปัจจัย แทน อตฺถิ ศัพท์ซึ่งแปลว่า มี อย่างเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ควรพิจารณ์ถึงลักษณะที่ใช้กันโดยมาก ตลอดความนิยมของภาษาด้วย ว่าความมุ่งหมายของศัพท์นี้ โดยมากจะใช้แทนศัพท์ไหนจึงจะเหมาะ แล้วแปลและตั้งวิเคราะห์ดูให้ถูกกับความนิยมของภาษาก็เป็นอันดิ้นไม่ได้อยู่เอง เพราะไม่ใช่จะเหลือวิสัยจนเกินไป.

ปัจจัยที่คล้ายกัน

ตัทธิตมีปัจจัยที่คล้ายกันก็มี เช่น ณิก, อิก, อิย เป็นต้น แต่ต้องสังเกตและรู้วิธีของปัจจัยนั้นไว้ให้ดี ถ้าหากเนื่องด้วย ณ อาจ

ทราบได้ง่าย เพราะต้องลบ ณ เสียแล้วทีฆะ หรือวิการสระของศัพท์ที่ลงนั้นได้ เช่น สากฺยปุตฺติโก เป็นต้น แต่ถ้าพบศัพท์ที่เป็นทีฆะหรือพยัญชนะสังโยคอยู่เดิมแล้ว ก็อาจงงไปได้ทีเดียว เพราะ ณ ปัจจัยไม่มีอำนาจที่จะพฤทธิศัพท์เช่นนี้ เช่นสากฏิโก, นาวิโก, ราชคหิโก, หตฺถิโก, ทณฺฑิโก, อตฺถิโก เป็นต้น. เมื่อเป็นเช่นนี้ เราต้องทำความเข้าใจในรูปศัพท์ แล้วเทียบเคียงกับรูปวิเคราะห์ที่เคยพบเห็นเมื่อเหมาะกับรูปวิเคราะห์และความนิยมของภาษาแล้ว ก็พึงเข้าใจว่าเป็นตัทธิตนั้น อย่าง นาวิโก ก็อาจแปลไปได้หลายนัย ถ้าหากแปลเป็นตทัสสัตถิตัทธิต ก็ต้องแปลไปหลายอย่าง เท่ากับกิริยาของคน คือ ยืนเดิน นั่ง นอน บนเรือก็ได้. ศัพท์ ราชคหิโก เราก็อาจเข้าใจได้ทันทีว่า จะเป็นอย่างอื่นไม่ได้ นอกจาก ตรตยาทิตัทธิตเพราะจะต้องแปลว่า คนเกิดในเมืองราชคฤห์ หรือชาวเมืองราชคฤห์เป็นต้น. หตฺถิโก ก็เหมือนกัน แปลว่า ของนำไปด้วยมือ เป็นดี ส่วนอตฺถิโก ก็ต้องแปลว่า มีความต้องการ ถ้าแปลว่า คนทำประโยชน์ก็พอได้ แต่ไม่ดี เหตุนั้นจึงให้เป็นตทัสสัตถิตัทธิตดีกว่า. ทณฺฑิโก ก็เหมือนกัน ขอให้จำรูปวิเคราะห์ในแบบให้ดี เพื่อจะเทียบเคียงและให้ความสะดวกแก่การตัดสินใจในเรื่องศัพท์ที่เป็นตัทธิตได้.

ปัจจัยที่พ้องกัน

ความที่ปัจจัยพร้อมกัน ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง ในการทำความจำ

ให้ยุ่งยาก เพราะปัจจัยบางตัวมีอยู่หลายตัทธิต ยากที่จะตอบได้ว่าเป็นตัทธิตนั้น ๆ ได้ แต่ก็ไม่เหลือวิสัยนัก เช่น ณ ปัจจัย มักจะมีดื่นกว่าอย่างอื่น. ขอให้ทำความกำหนัดตัทธิตอื่น ๆ ซึ่งใช้แทนศัพท์ได้เฉพาะไว้เสียก่อน คือ โคตฺตตทฺ. สมุหตทฺ. ตทสฺสตฺถิตทฺ. ใช้แทน อปจฺจ ศัพท์ ซึ่งแปลว่าเหล่ากอ คำว่า เหล่ากอ ก็คือเครือญาติวงศ์นั่นเอง ฉะนั้นท่านจึงเรียก โคตฺต อันเป็นชื่อของตัทธิตนี้. สมุหตทฺ. ให้แทน สมุห ศัพท์ ซึ่งแปลว่า หมู่, ประชุม. ตทสฺสตฺถิตทฺ. แทน อตฺถิ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า มี. ภาวตทฺ. แทน ภาว ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ความเป็น. เมื่อเราจำตัทธิที่ลง ณ ปัจจัยแทนเฉพาะศัพท์ได้แล้วก็เหลืออีกอย่างเดียวที่ลงแทนศัพท์ได้ทั่วไป คือ ราคาทิตทฺ. เท่านั้น เมื่อพบศัพท์ที่สำเร็จแล้ว ก็ให้ตอบเป็น ราคาทิตัทธิต ทีเดียว เพราะใช้แทนศัพท์ได้มาก. เช่นเมื่อเห็นศัพท์ว่า ปีตํ, นีลํ เป็นต้น ถ้าจะให้เป็นตัทธิตอื่น ก็ไม่เหมาะ พอจะได้อยู่ก็แต่ ตทัสสัตถิตัทธิต เท่านั้น โดยที่ให้เป็นคุณของผ้า คือแปลว่า ผ้ามีสีเหลือง ผ้ามีสีเขียว ลง ณ ปัจจัยก็พอได้ แต่ความไม่กระจ่าง. นอกนั้นจะมีอีกไหม? เห็นว่าเป็นราคาทิตัทธิตดีกว่า เพราะแทนศัพท์ได้หลายอย่าง โดยที่แปลว่าผ้าอันบุคคลย้อมแล้วด้วยสีเหลืองหรือเขียว วิ. ว่า ปีเตน รตฺตํ วตฺถํ ปีตํ ผ้า (อัน บุ.) ย้อมแล้ว ด้วยสีเหลือง. นีเลน รตฺตํ วตฺถํ นีลํ ผ้า (อัน บุ.) ย้อมแล้ว ด้วยสีเขียว ดังนี้ จะเห็นว่าได้ความดีแล้ว

ทีเดียว เพราะฉะนั้น ควรจะให้เป็นตัทธิตนี้ เหมาะกว่าอย่างอื่น.

โคตตตัทธิต

ต่อไปนี้จะได้จำแนกชื่อของตัทธิตพร้อมด้วยปัจจัย และวิธีลงปัจจัยนั้น ตามแบบอย่างที่ท่านวางไว้เป็นลำดับไป พร้อมกับอธิบายตามที่เห็นสมควร

ในโคตตตัทธิต มีปัจจัย ๘ ตัว เนื่องด้วย ณ ทั้งนั้น คือ ณ, ณายน, ณาน, เณยฺย, ณิ, ณิก, ณว, เณร. ทั้ง ๘ ตัวนี้ใช้แทน อปจฺจ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า 'เหล่ากอ' คำว่า เหล่ากอ ก็ได้แก่ โคตร หรือ วงศ์วาน นั่นเอง จึงเรียกว่า โคตตตัทธิต. ส่วนศัพท์หน้าในรูปวิเคราะห์ ประกอบด้วย ฉ. วิภัตติ เอก. เมื่อจะลงปัจจัยให้ลบวิภัตติทิ้งเสีย เหลือไว้แต่ศัพท์เดิม ดังนี้.

ณ ปัจ. วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ ลบ สฺส วิภัตติเสีย ลง ณ ปัจจัย ทีฆะ อะ ที่ ว อักษรให้เป็น อา สำเร็จรูปเป็น วาสิฏฺโฐ แปลว่า เหล่ากอ แห่งวสิฏฺฐ ชื่อ วาสิฏฺฐ.

ณายน ปัจ. กจฺจสฺส อปจฺจํ เป็น กจฺจายโน ลบ ณ เสีย ไม่ทีฆะ.

ณาน ปัจ. กจฺจสฺส อปจฺจํ เป็น กจฺจาโน ลบ ณ เสีย ไม่ทีฆะ.

เณยฺย ปัจ. ภคินิยา อปจฺจํ เป็น ภาคิเนยฺโย ลบ ณ แล้ว ทีฆะ.

ณิ ปัจ. ทกฺขสฺส อปจฺจํ เป็น ทกฺขิ ลบ ณ ไม่ทีฆะ.

ณิก ปัจ. สกฺยปุตฺตสฺส อปจฺจํ เป็น สากฺยปุตฺติโก ลบ ณ แล้วทีฆะ เพราะเป็นอัฑฒพยัญชนะ.

ณว ปัจ. อุปกุสฺส อปจฺจํ เป็น โอปกโว วิการ อุ เป็น โอ.

เณร ปัจ. สมณสฺส อปจฺจํ เป็น สามเณโร ทีฆะ อะ เป็น อา. ที่ว่าทีฆะนั้น หมายความว่า ทำสระสั้นให้ยาว. ที่ว่าไม่ทีฆะนั้น เพราะเป็นพยัญชนะสังโยค.

ตรตยาทิตัทธิต

ตัทธิต ที่มี อาทิ ศัพท์ ติดอยู่ข้างหลัง มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ตรตฺยาทิตทฺ. ๑ ราคาทิตทฺ. ๑ ชาตาทิตทฺ. ๑ ทั้ง ๓ นี้ ลงปัจจัยแทนศัพท์ได้มากไม่มีกำหนด. ถ้าปัจจัยในตัทธิตเหล่านี้ ไปพ้องกันกับปัจจัยในตัทธิตอื่น ๆ แล้ว จงแปลและเทียบเคียงดูในตัทธิอื่น ๆ ที่แทนศัพท์ได้เฉพาะเสียก่อน เมื่อเห็นว่าความไม่ชัด ทั้งไม่ถูกต้องตามที่ภาษานิยมแล้ว พึงเข้าใจว่า เป็นตัทธิต ๓ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งแน่แล้ว ต่อจากนั้นจงวิเคราะห์ลองดู เมื่อเห็นว่าดี ก็เป็นอันใช้ได้.

ในตรตยาทิตัทธิตนี้ ลง ณิก ปัจจัย แทนศัพท์ได้มาก มี ตรติ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า **ย่อมข้าม** เป็นต้น คำว่า **เป็นต้น** นั่นเอง ให้เล็งถึงศัพท์อื่น ๆ ได้หลายอย่างต่อไป เช่น จรติ ย่อมเที่ยวไป, คจฺฉติ ย่อมไป, กตํ กระทำแล้ว, ยุตฺตํ ประกอบแล้ว, สํสฏฺฐํ ระคนแล้ว. และยังมีอื่น ๆ อีกมาก รวมความว่า ใช้แทนศัพท์ได้ ทั้งที่เป็นกิริยาอาขยาต และกิริยากิตก์ ทั้งที่เป็นนามนาม และ คุณนาม.

แทนกิริยาอาขยาต เช่น วิ. ว่า นาวาย **ตรตีติ** นาวิโก แปลว่า (โย ชโน ชนใด) ย่อมข้าม ด้วยเรือ เหตุนั้น (โส ชโน ชนนั้น) ชื่อ นาวิกะ (ผู้ข้าม ด้วยเรือ) ตรติ ศัพท์นี้เป็นกิริยาอาขยาต.

ใช้ **แทนกิริยากิตก์** เช่น วิ. ว่า ราชคเห **ชาโต** ราชคหิโก (ชน) เกิดแล้ว ในเมืองราชคฤห์ ชื่อ ราชคหิกะ (ผู้เกิดแล้วในเมืองราชคฤห์) ชาต เป็นกิริยากิตก์.

แทนนามนาม เช่น วิ. ว่า วีณา อสฺส **สิปฺปนฺติ** เวณิโก พิณเป็นศิลปะ ของชนนั้น เหตุนั้น (โส ชโน ชนนั้น) ชื่อ เวณิกะ (ผู้มีพิณเป็นศิลปะ) ในที่นี้ใช้แทน สิปฺป ศัพท์ เป็นนามนาม.

แทนคุณนาม เช่น วิ. ว่า ราชคเห **อิสฺสโร** ราชคหิโก (ชน) เป็นใหญ่ ในเมืองราชคฤห์ ชื่อ ราชคหิกะ (ผู้เป็นใหญ่ในเมืองราชคฤห์) ในที่นี้ลงแทน อิสฺสร ซึ่งแปลว่า ผู้เป็นใหญ่.

พึงจำไว้ว่า ตัทธิต ลงปัจจัยไว้แทนศัพท์นั้น ๆ แต่ไปลงไว้ที่ศัพท์อื่น ศัพท์ที่ถูกแทนนั้นลบทิ้งเสีย เหตุนั้น จึงไม่ปรากฏ เช่น ลงแทน ตรติ ต้องลงไว้ที่ นาวา ศัพท์ เป็น นาวิโก ส่วน ตรติ ต้องลบทิ้งเสีย เป็นอย่างนี้ทุก ๆ แห่งไป.

ในตัทธิตนี้ มีศัพท์หนึ่งที่ควรสนใจ คือ โทวาริโก แปลว่า "ผู้ประกอบในประตู, ผู้รักษาประตู" เท่าที่ท่านแก้ไว้ในอภิธานนัป-ปทีปิกา-สูจิ มีหลายนัย, จะยกมาสัก ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ทุชฺชเน วารยนฺตยสฺมา รกฺขกา-ติ ทฺวารํ แปลว่า ชนผู้รักษา ท. ย่อมห้าม ซึ่งคนชั่ว ท. จากที่นั้น เหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า

ทฺวาร ในข้อนี้ คือ วาร ธาตุ ทุ บทหน้า, อ ปัจจัยในนามกิตก์ ลบ อุ เสีย สำเร็จรูปเป็น ทฺวาร ถึงแม้จะลบ อุ แล้วก็ตาม อาศัยรูปศัพท์เดิมนั่นเอง ครั้นลง ณิก ปัจจัย ในตัทธิตนี้ จึงวิการ อ หรือ อุ ให้เป็น โอ ด้วยอำนาจปัจจัยเนื่องด้วย ณ.

นัยที่ ๒ มีวิเคราะห์ว่า ปวิสนํ นิกฺขมนญฺจา - ติ เทฺว กิจฺจานิ เอตฺถาติ ทฺวารํ แปลว่า กิจ ท. ๒ คือ การเข้า ๑ การออก ๑ (มี) ในที่นั่น เหตุนั้น (ที่นั่น) ชื่อว่า ทฺวาร. ศัพท์นี้ เมื่อมาลง ณิก ปัจจัย และวิการ อ แห่ง ทฺว ศัพท์ (สอง) เป็น โอ ด้วยอำนาจปัจจัยเนื่องด้วย ณ จึงสำเร็จรูปเป็น โทวาริโก. ผู้ปรารถนาจงค้นดูในอภิธาน-สูจิ.[๑]

ราคาทิตัทธิต

ในตัทธิตนี้ ลง ณ ปัจจัย แทนศัพท์ได้มาก มี ราค ศัพท์เป็นต้น เมื่อลงแล้วลบ ณ ทิ้งเสีย พฤทธิ คือ ทีฆะ หรือ วิการสระตามหน้าที่ที่จะพึงทำ ใช้แทนทั้งกิริยา และ คุณนาม เมื่อสำเร็จแล้วเป็นคุณ เหมือนกับตรตยาทิตัทธิต นั่นเอง.

แทนคุณนาม เช่น วิ. ว่า มคเธ **อิสฺสโร** มาคโธ แปลว่า คนเป็นใหญ่ในแคว้นมคธ ในที่นี้ใช้แทน อิสฺสร ศัพท์ ซึ่งแปลว่า เป็นใหญ่.

แทนกิริยาอาขยาต เช่น วิ. ว่า วฺยากรณํ **อธิเต-ติ** เวยฺยา-กรโณ (ชนใด ย่อมเรียน ซึ่งพยากรณ์ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อ

๑. องฺเก. ๕๒๕-๕๒๖. ปพฺพ. ๓๕๑-๒๐๙.

เวยยากรณะ (ผู้เรียนพยากรณ์) นี้ใช้แทน อธิเต. อนึ่ง ศัพท์ว่า วฺยากรณ นั้น คือ วิ บทหน้า กรฺ ธาตุ ยุ ปัจจัย. ในนามกิตก์ ท่านแปลง อิ ที่ วิ เป็น ย เมื่อถึงตัทธิตนี้ ท่านแปลง อ ที่ ว เป็น เอ ด้วยอำนาจปัจจัย แล้วซ้อน ย อีกตัวหนึ่ง จะเป็นรูปเช่นนั้น. ศัพท์ที่สำเร็จจากตัทธิตนี้ เป็นคุณนามเหมือนกัน แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์.

แทนกิริยากิตก์ เช่น วิ. ว่า กสาเวน **รตฺตํ** (วตฺถํ) กาสาวํ แปลว่า ผ้า (อัน บุ.) ย้อมแล้ว ด้วยน้ำฝาด ชื่อ กาสาวะ นี้ลงแทน รตฺต ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ย้อมแล้ว ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยอำนาจปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ.

ชาตาทิตัทธิต

ในตัทธิตนี้ มีปัจจัย ๓ ตัว คือ อิม อิย กิย ลงแทนศัพท์ได้หลายอย่างเหมือนกัน เพราะมี อาทิ ศัพท์ติดอยู่กับชื่อ แสดงว่าไม่เฉพาะแต่ ชาต ศัพท์เท่านั้น ยังลงได้ทั่วไปเท่าที่สมควรจะลงได้ เพราะฉะนั้น ควรจำปัจจัยและรูปวิเคราะห์ไว้ให้ดี จะได้วินิจฉัยในเมื่อพบเข้า.

อิม ปัจจัย

ปุเร ชาโต ปุริโม (ชน) เกิดแล้วในก่อน ชื่อ ปุริมะ.

มชฺเฌ ชาโต มชฺฌิโม (ชน) เกิดแล้วในท่ามกลาง ชื่อ มัชฌิมะ.

ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิโม (ชน) เกิดแล้วในภายหลัง ชื่อ ปัจฉิมะ. นี้ลงปัจจัยแทน ชาต ศัพท์ ซึ่งเป็นกิริยากิตก์. และธรรมดาอักษร อ ซึ่งท่านนำมาผสมกับสระ สำหรับอ่านสระให้ออกเสียงอย่างเดิม คือ อิม อิย ต้องลบทิ้งเสมอไป ในเมื่ออยู่พยางค์ต้นของศัพท์หลัง

ในที่นี้เหลือแต่ ิม ิย แล้วให้เอาไปอาศัยศัพท์หน้า คือ ปุร- จึงเป็น ปุริมะ เป็นต้น.

แทนกิริยาอาขยาต วิ. ว่า ปุตฺโต อสฺส อตฺถีติ ปุตฺติโม บุตรของชนนั้น มีอยู่ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อปุตติมะ มีบุตร.

อิย ปัจจัย

มนุสฺสชาติยา ชาโต มนุสฺสชาติโย (ชน) เกิดแล้ว โดยชาติแห่งมนุษย์ ชื่อ มนุสสชาติยะ (เกิดแล้วโดยชาติแห่งมนุษย์).

ปณฺฑิตชาติ อสฺส อตฺถีติ ปณฺฑิตชาติโย ชาติแห่งบัณฑิตของคนนั้น มีอยู่ เหตุนั้น คนนั้น ชื่อ ปัณฑิตชาติยะ มีชาติแห่งบัณฑิต.

กิย ปัจจัย

ให้พึงเข้าใจว่า กิย ปัจจัยนี้ ไม่ต้องลบคงไว้ตามเดิม จะลงในศัพท์ไหน ก็ต้องไปติดไว้อย่างนั้นเอง เช่น

อนฺเธ นิยุตฺโก อนฺธกิโย (ชน) ประกอบแล้วในที่มืด ชื่อ อันธกิยะ ประกอบในที่มืด.

สมุหตัทธิต

ในตัทธิตนี้มีปัจจัย ๓ ตัว กณฺ ณ ตา สำหรับใช้แทนสมุห ศัพท์อย่างเดียว ซึ่งแปลว่า ประชุม, ฝูง, หมู่, เป็นต้น.

กณฺ ปัจจัย

มนุสฺสานํ สมุโห มานุสโก ประชุมแห่งมนุษย์ ท. ชื่อ มานุสกะ (ประชุมแห่งมนุษย์ หรือ หมู่แห่งมนุษย์).

มยุรานํ สมุโห มายุรโก ประชุมแห่งนกยูง ท. ชื่อ มายุรกะ (ประชุมแห่งนกยูง หรือ ฝูงแห่งนกยูง).

ณ ปัจจัย

มนุสฺสานํ สมุโห มานุโส ประชุมแห่งมนุษย์ ท. ชื่อ มานุสะ (ประชุมแห่งมนุษย์ หรือ หมู่แห่งมนุษย์).

มายุโร กาโปโต วิเคราะห์และแปลเหมือนกัน.

ตา ปัจจัย

คามานํ สมุโห คามตา ประชุมแห่งชาวบ้าน ท. ชื่อ คามตา (ประชุมแห่งชาวบ้าน หรือ หมู่แห่งชาวบ้าน).

ชนานํ สมุโห ชนตา ประชุมแห่งชน ท. ชื่อ ชนตา (ประชุมแห่งชน).

สหายานํ สมุโห สหายตา ประชุมแห่งสหาย ท. ชื่อ สหายตา (ประชุมแห่งสหาย).

ปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ แม้ ณ นั้นจะอยู่หน้าหรือหลังก็ต้องลบเสียทั้งนั้น เช่น กณฺ ปัจจัย ณ อยู่เบื้องหลังก็ต้องลบทิ้งเสีย เหลือไว้แต่ ก. ส่วนอำนาจของ ณ นั้น ก็ยังคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง อนึ่ง รูปวิเคราะห์ของตัทธิตนี้ ศัพท์หน้าต้องประกอบเป็น ฉ. วิภัตติ พหุวจนะ แสดงให้รู้ว่า คำว่า หมู่ ต้องหมายความว่า มาก นั่งเอง เหมือนกับวิธีประกอบสังขยาตั้งแต่ ๙๙ ไป บอกจำนวนของนามนามบทใด ต้องประกอบนามนามบทนั้นด้วยฉัฏฐีวิภัตติ พหุวจนะ เช่น นรานํ สตํ ร้อยแห่งคน ท. มยุรานํ สหสฺสํ พันแห่งนกยูง ท. เป็นต้น ตัทธิต

นี้ก็คล้ายกัน. เช่น มยุรานํ สมุโห มายุโร, สหายานํ สมุโห สหายตา เป็นต้น.

ฐานตัทธิต

ในตัทธิตนี้มี อีย ปัจจัยตัวเดียว ลงแทน ฐาน ศัพท์ ซึ่งแปลว่าที่ตั้ง และโดยมากลงที่ศัพท์นามกิตก์ คือทำกิริยานามให้สำเร็จเป็นคุณนามไป ดังนี้ :-

มทนสฺส ฐานํ มทนียํ ที่ตั้ง แห่งความเมา ชื่อ มทนียะ (ที่ตั้งแห่งความเมา).

พนฺธนียํ ที่ตั้งแห่งความผูก โมจนียํ ที่ตั้งแห่งความแก้ ก็มีวิเคราะห์และคำแปลอย่างเดียวกัน.

แต่ในหนังสือบาลีไวยากรณ์ของเรา ท่านเพิ่ม เอยฺย ปัจจัยเข้าอีก จึงกลายเป็นปัจจัย ๒ ตัว อีย เอยฺย ลงแทนศัพท์อื่น คือ อรห ซึ่งแปลว่า ควร ก็ได้ โดย วิ. ว่า ทสฺสนํ อรหตีติ ทสฺสนีโย (ชนใด) ย่อมควร ซึ่งความเห็น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อ ทัสสนียะ (ผู้ควรซึ่งความเห็น หรือน่าดู) ปูชเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย ก็มี วิ. อย่างเดียวกัน.

ในสทฺทนีติว่า ลงแทน หิต และ ภวะ ศัพท์ก็ได้บ้าง วิ. ว่า อุปทานานํ หิตํ อุปาทานียํ เกื้อกูลแก่อุปทาน ท. ชื่อ อุปาทานียะ (เกื้อกูลแก่อุปทาน).

อุทเร ภวํ อุทรียํ (โภชนะ) มีในท้อง ชื่อ อุทรียะ (โภชนะมีในท้อง).

โดยนัยนี้ ตัทธิตนี้มีปัจจัย ๒ ตัว คือ อีย เอยฺย ใช้แทน ฐาน,

อรห, หิต, และ ภว ศัพท์ เป็นคุณนามแจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์.

พหุลตัทธิต

ในตัทธิตนี้มีปัจจัยตัวเดียว คือ อาลุ ปัจจัย ลงแทนศัพท์ ๒ อย่าง คือ ปกติ แปลว่า ปกติ คือ ธรรมดา ไม่มากไม่น้อย และ พหุล ที่แปลว่า มาก คือมากกว่าธรรมดานั่นเอง มี วิ. ว่า อภิชฺฌา อสฺส ปกติ อภิชฺฌาลุ อภิชฌา เป็นปกติ ของชนนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า มีอภิชฌาเป็นปกติ.

อภิชฺฌา อสฺส พหุลา วา อภิชฺฌาลุ อีกอย่างหนึ่ง อภิชฌา ของชนนั้นมาก (ชนนั้น) ชื่อว่า มีอภิชฌามาก.

สีตาลุ ประเทศมีหนาวเป็นปกติ, มีหนาวมาก.

ทยาลุ คนมีความเอ็นดูเป็นปกติ, มีความเอ็นดูมาก.

ก็มีวิเคราะห์และคำแปลเหมือนกันกับ อภิชฺฌาลุ.

ในตัทธิตนี้ มีข้อควรสังเกต ดังนี้ ปกติ และพหุล ศัพท์ ทั้ง ๒ หมายความต่างกัน ปกติ หมายถึงธรรมดา เช่นหนาวเป็นปกติ หนาวอย่างธรรมดา. พหุล หนาวมากกว่าธรรมดา เช่นหนาวมาก คือหนาวจัด เพราะฉะนั้น ในตัทธิตนี้ท่านจึงให้ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ เป็น ๒ อย่าง คือ ปกติ และ พหุล ส่วนสัพพนามที่จะใช้ในรูปวิเคราะห์ นั้น ก็ต้องเลือกให้สมกับคำแปล ถ้าหากหมายความถึงสถานที่ ใช้ เอตฺถ ศัพท์. ถ้าแสดงว่า เป็นเจ้าของ ๆ สิ่งนั้น ก็ให้ใช้ ฉ. วิภัตติ และให้แปลว่า 'มี' เหมือนกับพหุพพิหิสมาส เพราะเป็นตัทธิตคุณ.

เสฏฐตัทธิต

ตัทธิตนี้ มีปัจจัย ๕ ตัว คือ ตร, ตม, อิยิสฺสก, อิย, อิฏฺฐ. ลงแทน เสฏฺฐ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ประเสริฐ ใช้เป็นเครื่องหมายของคุณนามตั้งแต่ชั้นวิเศษไป. ส่วนปกติคุณนามนั้นไม่ต้องมีปัจจัยบอกชั้น เพราะเป็นแต่เพียงปกติธรรมดาเท่านั้น ไม่วิเศษยิ่งหย่อยกว่ากัน เช่น ปาโป เป็นบาป ปณฺฑิโต เป็นบัณฑิต. ก็แสดงว่า เป็นบาป เป็นบัณฑิต ปกติธรรมดา ไม่มากไม่น้อย แต่ก็ต้องนับเป็นคุณนามด้วย เพราะเป็นเครื่องแสดงนามนาม ถ้าหากจะให้ลักษณะเครื่องหมายอันนั้นยิ่งไปกว่าปกติ มากหรือน้อย ก็ต้องใช้ปัจจัยในตัทธิตนี้ลงแทนไว้ดังต่อไปนี้ :-

ปัจจัยทั้ง ๕ ตัวนี้ แบ่งลงในวิเสสคุณนาม ๓ ตัว ลงในอติวิเสสคุณนาม ๒ ตัว. ที่ลงในวิเสสคุณนาม ๓ ตัว คือ ตร, อิย, อิยิสฺสก.

ตร ปัจจัย

ปาปตโร เป็นบาปกว่า. ปณฺฑิตตโร เป็นบัณฑิตกว่า.

หีนตโร เลวกว่า. ปณีตตโร ประณีตกว่า.

อิย ปัจจัย

ปาปิโย เป็นบาปกว่า. กนิโย น้อยกว่า.

เสยฺโย ประเสริฐกว่า. เชยฺโย เจริญกว่า.

ศัพท์ที่ลง อิยิสฺสก ปัจจัย ปรากฏมีเฉพาะแต่ ปาปิยิสฺสโก เป็นบาปกว่า เท่านั้น.

ปัจจัยที่ลงในชั้น อติวิเสสคุณศัพท์ ๒ ตัว คือ ตม, อิฏฺฐ.

ตม ปัจจัย

ปาปตโม เป็นบาปที่สุด. ปณฺฑิตตโม เป็นบัณฑิตที่สุด.

หีนตโม เลวที่สุด. ปณีตตโม ประณีตที่สุด.

อิฏฺฐ ปัจจัย

ปาปิฏฺโฐ เป็นบาปที่สุด. กนิฏฺโฐ น้อยที่สุด.

เสฏฺโฐ ประเสริฐที่สุด. เชฏฺโฐ เจริญที่สุด.

ส่วนวิเคราะห์แห่งตัทธิตนี้ แปลกว่าตัทธิอื่น ๆ และท่านแสดงไว้เป็นแบบเดียวกัน เช่น ปาป ศัพท์ แสดงไว้เป็นรูปวิเคราะห์อันเดียว จะเป็นคุณนามชั้นวิเสสน หรือ อติวิเสส ก็ให้ลงปัจจัยที่บทแปลงเป็นเครื่องหมายของคุณนามชั้นนั้น ๆ อย่างนี้:-

รูปวิเคราะห์ ปาป ศัพท์

ตร ปัจ. สพฺเพ อิเม ปาปา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปาโปติ ปาป

ชน ท. เหล่านี้ ทั้งปวง เป็นปาป, ชนนี้ เป็นบาป โดยวิเศษแห่ง (กว่า) ชน ท. เหล่านี้ เหตุนั้น (ชนนี้) ชื่อ ปาปตระเป็นบาปกว่า.

ตม ปัจ. สพฺเพ อิเม ปาปา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโม.

คำแปลในรูปวิเคราะห์เหมือนกัน ส่วนปลงนั้น แปลว่าเป็นบาปที่สุด.

รูปวิเคราะห์ ปณฺฑิต ศัพท์

ตร ปัจ. สพฺเพ อิเม ปณฺฑิตา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปณฺฑิโตติ

ปณฺฑิตตโร. ชน ท. เหล่านี้ ทั้งปวง เป็นบัณฑิต, ชนนี้

เป็นบัณฑิต โดยวิเศษ แห่ง (กว่า) ชน ท. เหล่านี้ เหตุนั้น (ชนนี้) ชื่อ ปณฺฑิตตระ (เป็นบัณฑิตกว่า).

ตม ปัจ. สพฺเพ อิเม ปณฺฑิตา, อยมิเมสํ วิเสเวน ปณฺฑิโตติ ปณฺฑิตตโม. คำแปลเหมือนกัน ต่างแต่บทปลง แปลว่า เป็นบัณฑิตที่สุด เท่านั้น .

๋ ศัพท์อื่น ๆ เมื่อจะตั้ง วิ. ให้ดำเนินตามรูปนี้ คือให้ยก ปาปา, ปาโป เสีย เอาศัพท์ที่ต้องการใส่ลงไป แล้วลงปัจจัยที่ต้องการที่บทปลง ก็เป็นอันใช้ได้. อิยิสฺสก ปัจจัย มีที่ใช้น้อยที่สุด นอกจาก ปาปิยิสฺสก แล้ว ยังไม่พบ.

ส่วน เสยฺโย เชยฺโย ๒ ศัพท์นี้ จะตั้งวิเคราะห์อย่างที่แล้วมา ไม่ได้ เพราะรูปศัพท์เดิมไม่ตรงตัว. เสยฺโย นั้น มูลศัพท์เป็น ส เมื่อลง อิย ปัจจัยแล้ว ต้องเป็น สิโย แต่ไม่ถูกตามภาษานิยม จึงแปลง อิ เป็น เอ แล้วซ้อน ย จึงเป็น เสยฺโย เชยฺโย มี ช เป็นมูลศัพท์ เมื่อลง ปัจจัย ก็แปลงเช่นเดียวกัน. เมื่อจะตั้งวิเคราะห์ ต้องเพ่งถึงอรรถเสียก่อน จะเอาศัพท์นี้ไปตั้งทีเดียวไม่ได้ ส เป็นไปในอรรถแห่ง ปสฏฺจ แปลว่า ประเสริฐ ช เป็นไปในอรรถแห่ง วุฑฺฒ แปลว่า เจริญ ให้เอาศัพท์เหล่านี้ไปใช้รูปวิเคราะห์

เสยฺโย วิ. ว่า สพฺเพ อิเม ปสฏฺฐา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปสฏฺโจติ เสยฺโย. ชน ท. เหล่านี้ ทั้งหมด ประเสริฐ, ชนนี้ ประเสริฐ โดยวิเศษ แห่ง (กว่า) ชน ท. เหล่านี้ เหตุนั้น (ชนนี้) ชื่อ เสยฺย (ประเสริฐกว่า).

เชยฺโย วิ. วา สพฺเพ อิเม วุฑฺฒา, อยมิเมสํ วิเสเสน วุฑฺโฒติ เชยฺโย, แปลเหมือนวิเคราะห์ต้น, ต่างกันที่ เชยฺย (เจริญกว่า).

กนิโย ที่แปลว่า น้อย ออกจากศัพท์ว่า อปฺป แปลงเป็น กน ในรูปสำเร็จ วิ. ว่า สพฺเพ อิเม อปฺปา, อยมิเมสํ อปฺโปติ กนิโย. ชน ท. เหล่านี้ ทั้งปวง น้อย, ชนนี้ เป็นผู้น้อย โดยวิเศษ แห่ง (กว่า) ชน ท. เหล่านี้ เหตุนั้น (ชนนี้) ชื่อ กนิยะ.

กนิฏฺโฐ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ เป็นอติวิเสส วิเคราะห์และคำแปล เหมือนกัน คือ แปลว่า น้อยที่สุด ประเสริฐที่สุด เจริญที่สุด.

ตทัสสัตถิตัทธิต

ในตัทธิตนี้มีปัจจัย ๘ ตัว คือ วี, ส, สี, อิก, อี, ร, วนฺต, มนฺตุ, ณ. ลงแทน อตฺถิ ศัพท์ ที่แปลว่า "มีอยู่" อย่างเดียว.

ศัพท์ที่ลงปัจจัยนั้น ๆ ดังนี้ :-

วี ปัจ. เมธา อสฺส อตฺถีติ เมธาวี. เมธา (ปัญญา) ของชนนั้น มีอยู่ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า มีเมธา.

มายา อสฺส อตฺถีติ มายาวี. คนมีมายา.

ส ปัจ. สุเมธา อสฺส อตฺถีติ สุเมธโส. คนมีเมธาดี.

สี ปัจ. ตโป อสฺส อตฺถีติ ตปสี. คนมีตบะ.

เตโช อสฺส อตฺถีติ เตชสี. คนมีเดช.

อิก ปัจ. สุเมธา อสฺส อตฺถีติ สุเมธโส. คนมีเมธาดี.

สี ปัจ. ตโป อสฺส อตฺถีติ ตปสี. คนมีตบะ.

เตโช อสฺส อตฺถีติ เตชสี. คนมีเดช.

อิก ปัจ. ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑิโก. คนมีไม้เท้า.

อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อตฺถิโก คนมีความต้องการ.

อี ปัจ. ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี. คนมีไม้เท้า.

สุขํ อสฺส อตฺถีติ สุขี. คนมีความสุข.

โภโค อสฺส อตฺถีติ โภคี. คนมีโภคะ.

ร ปัจ. มธุ อสฺส อตฺถีติ มธุโร. ขนมมีน้ำผึ้ง (มีรสหวาน)

มุขํ อสฺส อตฺถีติ มุขโร. คนมีปาก (คนปากกล้า)

วนฺตุ ปัจ. คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา. คนมีคุณ.

ธนํ อสฺส อตฺถีติ ธนวา. คนมีทรัพย์.

ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปญฺญาวา. คนมีปัญญา.

ปุญฺญํ อสฺส อตฺถีติ ปุญฺญาวา. คนมีบุญ.

มนฺตุ ปัจ. อายุ อสฺส อตฺถีติ อายสฺมา. คนมีอายุ.

จกฺขุ อสฺส อตฺถีติ จกฺขุมา. คนมีจักษุ.

ในสัททนีติว่า ปุตฺติมา ชนมีบุตร ปาปิมา มารผู้มีบาป ท่านแสดงเป็น อิมนฺตุ ปัจจัย เป็นพิเศษอีกอันหนึ่ง.

ณ ปัจ. สทฺธา อสฺส อตฺถีติ สทฺโธ คนมีศรัทธา.

มจฺเฉรํ อสฺส อตฺถีติ มจฺเฉโร คนมีความตระหนี่.

คำแปลวิเคราะห์ทั้งหมดนี้ เหมือนอย่างวิเคราะห์ต้น.

ระเบียบวิเคราะห์ทั้งหมดนี้ ให้วางศัพท์นามที่จะลงปัจจัยเป็นบทตัทธิตไว้ที่หนึ่ง สัพพนาม คือ อสฺส ซึ่งเป็นตัวประธานของบทตัทธิต เป็นที่สอง อตฺถิ ซึ่งเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า มีอยู่ เป็นที่สาม อิติศัพท์ เป็นที่สี่ บทตัทธิต เป็นที่ห้า เช่น เมธา อสฺส

๑ ๒

อตฺถี-ติ เมธาวี เป็นต้น.

๓ ๔ ๕

ในปัจจัย ๘ ตัวนี้ นิยมลงในศัพท์ต่างกัน คือ วี ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ที่เป็น อา การันต์ในอิตถีลิงค์ สี ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ที่เป็นมโนคณะบาตัว เช่น เตชสี ตปสี เป็นต้น. วนฺตุ ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ที่เป็น อ อา การันต์. มนตุ ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ที่เป็น อุ อู การันต์. ส่วนนอกนี้ไม่นิยม แล้แต่จะเหมาะในการันต์อะไร.

อนึ่ง วนฺตุ และมนฺตุ ปัจจัย เมื่อลงแล้ว ต้องไปแจกตามแบบภควนฺตุ ศัพท์ ซึ่งเราเห็นเป็นรูปอยู่ในแบบวิเคราะห์ อย่าง อายสฺมา ที่เป็นรูปอย่างนี้ เพราะศัพท์เดิมเป็น อายุ แปลง อุ แห่ง อายุ ศัพท์เป็น อสฺ เข้ากับ อาย เป็น อายสฺ, มนฺตุ ปัจจัย เป็น อายสฺมนฺตุ แจกตามแบบ ภวนฺตุ ป. วิภัตติ เป็น อายสฺมา. ชุติมนฺตุ คุณวนฺตุ เป็นต้น ก็แจกตามแบบนี้เหมือนกัน.

เพราะตัทธิตนี้เป็นคุณ จึงแจกไว้ทั้ง ๓ ลิงค์ เฉพาะที่รูปศัพท์เป็น อี การันต์ ถ้าเป็นปุํลิงค์ก็คงไว้อย่างนั้น ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ ให้ลง อินี ปัจจัย. ถ้าเป็นนปุํสกลิงค์ให้แปลง อี เป็น อิ มีตัวอย่างดังนี้ :-

ปุํ.	อิต.	นปุํ.	
เมธาวี	เมธาวินี	เมธาวิ	มีปัญญา
โภคี	โภคินี	โภคิ	มีโภคะ
ลาภี	ลาภินี	ลาภิ	มีลาภ

ปุ.	อิต.	นปุ.	
ตปสี	ตปสินี	ตปสิ	มีตปะ.

ส่วนศัพท์ที่ลง วนฺตุ มนฺตุ ปัจจัย ก็ให้แจกตามแบบของตน ๆ.

	ปุ	อิต.	นปุ.	
วนฺตุ ปัจ.	คุณวา	คุณวตี	คุณวํ	มีคุณ.
มนฺตุ ปัจ.	ชุติมา	ชุติมตี	ชุติมํ	มีความโพลง.

ส่วน อายสฺมนฺตุ ก็แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์เหมือนกัน แต่ใน อิต. นปุ. ไม่มีที่ใช้. ใน อิต. ใช้ อยฺย ศัพท์แทน.

ปกติตัทธิต

ตัทธิตนี้มี มย ปัจจัยตัวเดียว ใช้ลงแทน ปกต ศัพท์ ซึ่งแปลว่า กระทำแล้ว คือหมายความว่า สำเร็จ อย่างหนึ่งใช้ลงแทน วิการ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า เป็นวิการ หรือการทำให้แปลก อันแสดงถึงวัตถุผสมกัน ให้วัตถุอีกอย่างหนึ่งแปลกไปจากเดิม และ มย ปัจจัยนี้มักนิยมลงในวัตถุเครื่องใช้สอย คือทัพสัมภาระต่างอย่างนั้นเอง.

อนึ่ง คำว่า วิการ ที่แปลว่า เป็นวิการ ก็คือเป็นเครื่องแสดงของคำว่า กระทำให้แปลกเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงใช้ มย แทนได้ทั้ง ๒ ศัพท์ เช่น วิ. ว่า

สุวณฺเณน ปกตํ โสวณฺณมยํ (ภาชนํ) ภาชนะ (อันบุ.) ทำแล้ว ด้วยทองคำ.

สุวณฺณสฺส วิกาโร โสวณฺณมยํ ภาชนะเป็นวิการแห่งทองคำ.

ที่เป็น โสวณฺณมยํ นั้น แปลง อุ เป็น โอ ให้ไพเราะตาม

ภาษานิยม มิใช่ด้วยอำนาจ มย ปัจจัย. อนึ่ง วิเคราะห์ว่า

อยสา ปกตํ โอยมยํ ภาชนะ (อัน บุ.) ทำแล้ว ด้วยเหล็ก.

อยโส วิกาโร อโยมยํ ภาชนะ เป็นวิการ แห่งเหล็ก.

สองวิเคราะห์นี้ที่มีรูปเป็น โอ ซึ่งผิดจากเดิมนั้น ก็เพราะศัพท์ทั้ง ๒ นี้เป็นพวกมโนคณะ ศัพท์เหล่านี้ เมื่อเข้าสมาสแล้ว ต้องแปลง อะ ที่สุดของตนเป็น โอ เสมอ มิใช่เป็นด้วยอำนาจปัจจัย.

รูปวิเคราะห์แห่งตัทธินี้มี ๒ อย่าง คือ ถ้าจะใช้ปัจจัยแทน ปกต ศัพท์ ให้ประกอบศัพท์นามในวิเคราะห์ด้วย ต. วิภัตติ ซึ่งแปลว่า ด้วย. ถ้าจะใช้แทน วิการ ศัพท์ ให้ประกอบศัพท์นามในรูปวิเคราะห์เป็น ฉ. วิภัตติ ซึ่งแปลว่าแห่ง.

ปูรณตัทธิต

ในตัทธินี้ลงปัจจัยแทน ปูรณ ศัพท์ แปลว่า เป็นที่เต็ม แต่ปัจจัยในตัทธินี้ ลงท้ายศัพท์ที่เป็นปกติสังขยา เมื่อสำเร็จแล้ว เรียกว่า ปูรณสังขยา หรือ ปูรณตัทธิต ก็ได้ เพราะฉะนั้น ปูรณสังขยา เครื่องกำหนดนับนามนามเป็นชั้น ๆ ในเล่มนามนั้น พึงเข้าใจว่าสำเร็จไปจากตัทธิตนี้เอง ปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายของตัทธินี้มี ๕ ตัว คือ ติย, ถ, ฐ, ม, อี.

ติย ปัจ. ทฺวินฺนํ ปูรโณ ทุติโย (ชน) เป็นที่เต็ม แห่งชน ท. ๒ ชื่อว่าที่ ๒.

ติณฺณํ ปูรโณ ตติโย (ชน) เป็นที่เต็ม แห่งชน ท. ๓ ชื่อว่าที่ ๓.

ถ. ปัจ. จตุนฺนํ ปูรโณ จตุตฺโถ (ชน) เป็นที่เต็ม แห่งชน ท. ๔ ชื่อว่าที่ ๔.

ฐ ปัจ. ฉนฺนํ ปูรโณ ฉฏฺโฐ (ชน) เป็นที่เต็ม แห่งชน ท. ๖ ชื่อว่าที่ ๖.

ม ปัจ. ปญฺจนฺนํ ปูรโณ ปญฺจโม (ชน) เป็นที่เต็ม แห่งชน ท. ๕ ชื่อว่าที่ ๕.

อี ปัจ. เอกาทสนฺนํ ปูรณี เอกาทสี (อิตฺถี หญิง) เป็นที่เต็ม แห่งหญิง ท. ๑๑ ชื่อว่าที่ ๑๑.

ทฺวาทสนฺนํ ปูรณี ทฺวาทสี (หญิง) เป็นที่เต็ม แห่งหญิง ท. ๑๒ ชื่อว่าที่ ๑๒.

ปัจจัยเหล่านี้ แม้สำหรับลงในปกติสังขยาก็จริง แต่ต้องเลือกลงเฉพาะศัพท์ที่ควรลง คือ ติย ปัจจัย กำหนดประกอบได้เฉพาะ ทฺวิ และ ติ. ถ ปัจจัย ประกอบได้เฉพาะ จตุ. ฐ ปัจจัย ประกอบได้เฉพาะ ฉ. ม ปัจจัย ประกอบกับศัพท์นอกจากนี้ได้ทั่วไป. อี ปัจจัยประกอบได้ตั้งแต่ เอกาทส ถึง อฏฺฐารส และเป็นเครื่องหมาย อิตถี-ลิงค์. ตั้งแต่ เอกาทส ถึง อฏฺฐารส นี้ ถ้าประสงค์จะให้เป็นลิงค์อื่น ต้องลม ม ปัจจัย แล้วเป็นแจกเป็น ปุํ. นปุํ ได้. ระเบียบแห่งรูปวิเคราะห์ในตัทธิตนี้ ตัวปกติสังขยา ซึ่งเป็นคุณหรือวิเสสนะของนามนามนั้น ต้องประกอบเป็น ฉ. วิภัตติ พหุ. ส่วนตัวนามไม่ต้องเอาไปตั้งไว้ เมื่อแปลจึงหาไปเพิ่ม เพราะศัพท์สังขยาบอกอยู่แล้ว.

ในตัทธิตนี้ ยังมีศัพท์ที่ควรสนใจอยู่อย่างหนึ่ง คือ อฑฺฒ

ซึ่งแปลว่า ' ครึ่ง ' หรือ 'กึ่งหนึ่ง ' คำว่า ครึ่ง หรือ กิ่ง นี้ หมายถึง จำนวนพร่อง ไม่เต็มตามอัตรา. เช่นการนับของเราว่า ๑,๒,๓, เป็นต้น นี้เป็นจำนวนเต็ม แต่ถ้าจำนวนที่ ๒ ไม่เต็ม นับได้ครึ่งเดียว เราพูดกันว่า ๑ กับครึ่ง. แต่ในภาษาบาลีพูดว่าที่ ๒ ทั้งกึ่ง หมายความว่าจำนวนที่ ๒ หายไปครึ่งหนึ่ง จึงประกอบ อฑฺฒ ศัพท์ไว้ที่จำนวนขาด ประกอบว่า อฑฺฒฌฒน ทุติโย ทิยฑฺโฒ หรือ ทิวฑฺโฒ ที่ ๒ ทั้งกึ่ง ชื่อ ทิยฑฺฒ (ถือเอาความว่า ๑ กับครึ่ง).

อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย-อฑฺฒเตยฺโย ที่ ๓ ทั้งกึ่ง (ถือเอาความว่า ๒ กับครึ่ง).

อฑฺเฒน จตูตฺโถ อฑฺฒฑฺฒฌฒ ที่ ๔ ทั้งกึ่ง (ถือเอาความว่า ๓ กับครึ่ง).

วิธีประกอบ ต้องประกอบศัพท์สังขยาเป็นจำนวนเต็ม แต่แปลหรือหมายความต้องลดจำนวนเต็มนั้นลงกึ่งหนึ่ง. นี้เป็นลักษณะของจำนวนหน่วย, ถ้าหากกึ่งจำนวน ๑๐ ก็หมายความว่า ๕. ถ้ากึ่งจำนวน ๑๐๐ เช่น อฑฺฒสตํ ก็ได้แก่จำนวน ๕๐, ถ้ากึ่งจำนวน ๑,๐๐๐ เช่น อฑฺฒสหสฺสํ ก็ได้แต่จำนวน ๕๐๐. แม้จำนวนมากขึ้นไป ก็หมายความกึ่งหนึ่งเสมอ.

คราวนี้จะได้อธิบายวิธีประกอบสังขยาตั้งแต่ร้อยขึ้นไป แต่มีเศษกึ่งหนึ่ง ของจำนวนข้างหนึ่ง ที่จะต้องใช้ อฑฺฒ ศัพท์ประกอบดังนี้ :-

ก. ถ้าอีกเท่าตัว ของเศษข้างท้าย จะได้ครบจำนวนเต็มเป็น

๒ ร้อย ๑๕๐

๒ พัน } ต้องใช้นับตามข้างท้ายของปูรณตัทธิตเช่น ๑,๕๐๐

๒ หมื่น ๑๕,๐๐๐

๕๐ ๒๐๐

อีก ๕๐๐ } เท่าตัวของเศษ ก็จะครบจำนวนเต็มเป็น ๒,๐๐๐

๕,๐๐๐ ๒๐,๐๐๐

๒๐๐

พูดตามสำนวนมคธภาษาต้องว่า ๒,๐๐๐ } ทั้งกึ่ง หมายความว่า

๒๐,๐๐๐

๑๐๐

๑,๐๐๐ } กับครึ่งจำนวน ดังนี้เป็นต้น ต้องใช้ศัพท์ว่า อฑฺฒ ซึ่ง

๑๐,๐๐๐

แปลว่า ที่ ๒ ทั้งกึ่ง หมายความว่า หนึ่ง กับ ครึ่ง ประกอบไว้

สตํ

ข้างหน้าศัพท์สังขยาที่แบ่งจำนวนนั้น ๆ ในที่นี้ก็คือ สหสฺสํ จึง

ทสสหสฺสํ

สตํ ๑๕๐

มีรูปเป็นทิยฑฺฒ สหสฺสํ } จึงหมายความว่า ๑,๕๐๐ } ที่ยก

ทสสหสฺสํ ๑๕,๐๐๐

ไว้ข้างต้นนั้นได้. ถ้าหากบอกจำนวนของนามนามตัวใด ก็ต้อง ประกอบนามนามตัวนั้น ด้วย ฉ. วิภัตติ พหุ. เรียงไว้ในระหว่าง เช่น ทิยฑฺฒํ ชนานํ สตํ แปลว่า ร้อย แห่งชน ท. ที่ ๒ ทั้งกึ่ง (๑๕๐ คน) ดังนี้.

ข. ยังขาดอยู่เท่าตัวของเศษ จะครบเป็น ๓-๔ ร้อย ฯลฯ โกฏิ ถ้าจะครบ ๓ ใช้ อฑฺฒเตยฺย แปลว่า ที่ ๓ ทั้งกึ่ง หมายความว่า ๒ กับครึ่ง เช่น ๒,๕๐๐. ถ้าจะครบ ๔ ใช้ อฑฺฒุฑฺฒ ซึ่งแปลว่า ที่ ๔ ทั้งกึ่ง หมายความว่า ๓ กับครึ่ง เช่น ๓,๕๐๐ ถ้าประกอบต้องเรียงบทนามนามของจำนวนนั้น ไว้หน้าของจำนวนเต็ม อย่างที่กล่าวในข้อ ก. เช่น นก ๒๕,๐๐๐ ประกอบว่า อฑฺฒเตยฺยํ สกุณานํ ทสสหสฺสํ. หนู ๓๕,๐๐๐ ประกอบว่า อฑฺฒุฑฺฒํ มูสิกานํ ทสสหสฺสํ ดังนี้ เป็นตัวอย่าง. ส่วนที่ ๕ ทั้งกึ่ง หรือที่ ๖ ทั้งกึ่ง ฯลฯ ที่ ๑๐ ทั้งกึ่ง ต้องใช้ปูรณสังขยา ต่อกับ อฑฺฒ ศัพท์ เป็น อฑฺฒปญฺจม อฑฺฒฉฏฺจ ฯลฯ อฑฺฒทสม เป็นต้น.

สังขยาที่ประกอบด้วย อฑฺฒ ศัพท์นี้ แม้จะเป็นปรูณตัทธิตก็จริง แต่จำนวนที่บอกเต็มนั้น กล่าวเฉพาะจำนวนการนับ คือสังขยาเท่านั้น ไม่ได้หมายถึงสิ่งที่ถูกนับว่าเป็นที่เต็ม เช่น คำว่า คน ๒๐๐ ทั้งกึ่ง ถือเอาความว่า ๑๕๐ คน อฑฺฒ คือ กึ่ง เป็นเครื่องแสดงถึงจำนวน คือสังขยา ไม่แสดงถึงคนว่าคนที่ ๑๕๐ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ปรูณตัทธิต ที่ประกอบด้วย อฑฺฒ ศัพท์นี้ จึงใช้ผู้ถูกนับในวิเคราะห์เป็นพหุวจนะได้.

สังขยาตัทธิต

ในตัทธิตนี้ลงปัจจัยแทน ปริมาณ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า การกำหนด, การนับ, คือกำหนดวัตถุนั้น ๆ ให้รู้จำนวนว่ามีเท่าไร แล้วลงปัจจัยไว้ที่สังขยา ซึ่งบอกจำนวน, ในตัทธิตนี้ ลง ก ปัจจัยตัวเดียว

ประกอบได้เฉพาะปกติสังขยาทั่วไป.

รูปวิเคราะห์

เทฺว ปริมาณานิ อสฺสาติ ทฺวิกํ เครื่องกำหนดนับ ท. ของ วัตถุนั้น ๒ เหตุนั้น (วัตถุนั้น) ชื่อว่า มีปริมาณ ๒.

ตีณิ ปริมาณานิ อสฺสาติ ติกํ ปริมาณ ท. ของวัตถุนั้น ๓ เหตุนั้น (วัตถุนั้น) ชื่อว่า มีปริมาณ ๓.

จตฺตาริ ปริมาณานิ อสฺสาติ จตุกฺกํ ปริมาณ ท. ของวัตถุนั้น ๔. เหตุนั้น (วัตถุนั้น) ชื่อว่า มีปริมาณ ๔.

รูปวิเคราะห์แห่งตัทธินี้ คือ ศัพท์ปกติสังขยา มีกำหนดใช้เป็น พหุ. ส่วนปริมาณศัพท์ ที่ ๒ ก็ให้เป็น พหุ. ด้วย แต่ อสฺส ศัพท์เป็น เอก. ต่อนั้นก็ถึงลำดับแห่ง อิติ ศัพท์ บทปลงหรือบทตัทธิต เมื่อลง ก ปัจจัยแล้ว เป็น นปุํ. เอก. อย่างเดียว. ต้องแปลว่า มี, คล้ายพหุพพิหิสมาส ข้อที่เป็นเอกวจนะอย่างเดียวนี้ นำให้สันนิษฐานว่า เป็นเครื่องรวมนามศัพท์ ที่มีจำนวนมากไว้เป็นหมวดหมู่อันเดียวกัน อย่างคำว่า ปญฺจก หมวด ๕, ฉกฺก หมวด ๖ เป็นต้น.

วิภาคตัทธิต

ตัทธิตนี้ลงปัจจัยแทน วิภาค ศัพท์ ซึ่งแปลว่า แจก, จำแนก, ส่วน. มีปัจจัย ๒ ตัว คือ ธา, โส.

ธา ปัจจัย

เอเกน วิภาเคน เอกธา โดยส่วนเดียว ชื่อ เอกธา.

ทฺวีหิ วิภาเคหิ ทฺวิธา โดยส่วน ท. ๒ ชื่อ ทฺวิธา.

โส ปัจจัย

ปเทน วิภาเคน ปทโส โดยความจำแนก โดยบท ชื่อ ปทโส.
สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส โดยความจำแนก โดยสูตร ชื่อ สุตฺตโส.

ตัทธิตนี้เป็นอลิงค์ คือเมื่อสำเร็จรูปแล้ว จะไปแจกในลิงค์ทั้ง ๓ ไม่ได้ เพราะเป็นตติยาวิภัตติทั้งนั้น. ธา ปัจจัย ลงเฉพาะปกติสังขยาเท่านั้น ถ้าลงในเอก ศัพท์ ให้ตั้ง วิ. เป็นเอกวจนะ. ตั้งแต่ ทฺวิ ไป ให้ตั้ง วิ. เป็นพหุวจนะ ดังตัวอย่างข้างต้น. ธา ปัจจัยนี้มีรูปคล้ายกับ วิธ ศัพท์ จงสังเกตให้ดี.วิธ ศัพท์นี้ ก็เป็นศัพท์ต่อเข้ากับปกติสังขยาเหมือนกัน แต่สังเกตได้ง่าย เพราะ วิ อักษร นำหน้า ธ อักษรเสมอ เช่น เอกวิการ ทฺวิธา ปญฺจวิธา สตฺตวิธา แปลว่า มีอย่างเดียว, มี ๒ อย่าง, มี ๕ อย่าง , มี ๗ อย่าง , เป็นต้น และ วิธ ศัพท์ แจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ใน ๓ ลิงค์ได้. ส่วน ธา ปัจจัย เมื่อประกอบเข้าแล้วก็ย่อมปรากฏชัด เช่น เอกธา ฯลฯ สตฺตธา เป็นต้น แต่เป็นตติยาวิภัตติอย่างเดียว แปลว่า โดย, ส่วน. ตามวจนะนั้นๆ .

ส่วน โส ปัจจัยนั้น ลงในศัพท์นามนาม ในรูปเสร็จก็มี โส ปัจจัยปรากฏอยู่ท้ายศัพท์ เช่น สุตฺตโส ปทโส เป็นต้น. คล้ายกับศัพท์จำพวกมโนคณะ แต่ในมโนคณะนั้นท่านแปลง ส วิภัตติเป็น โอ แล้วลง ส อาคม จึงเป็น โส. เช่น เจตโส อยโส เตชโส เป็นต้น. ในตัทธินี้ก็เหมือนกัน เช่น สุตฺตโส ปทโส เป็นต้น เมื่อ

เช่นนี้ ต้องอาศัยการแปลดู ถ้าแปลว่า แห่งสูตร แห่งบท โส นั้น แปลงมาจากวิภัตตินาม. ถ้าแปลว่า โดยจำแนกโดยสูตร โดยจำนวน โดยบทดังนี้ โส นั้นเป็นปัจจัยในตัทธิตนี้.

ภาวตัทธิต

ปัจจัยที่ลงแทน ภาว ศัพท์ในตัทธิตนี้ มี ๖ ตัว คือ ตต, ณย, ตตน, ตา, ณ, กณฺ.

ตต ปัจจัย ลงในศัพท์ ๔ อย่างคือ :

ในชื่อ จนฺทสฺส ภาโว จนฺทตฺตํ ความเป็นแห่งพระจันทร์ ชื่อ จันทัตตะ.

ในชาติ มนุสฺสสฺส ภาโว มนุสฺสตฺตํ ความเป็นแห่งมนุษย์ ชื่อ มนุสสัตตะ.

ในทัพพ ทณฺฑิโน ภาโว ทณฺฑิตฺตํ ความเป็นคนมีไม้เท้า ชื่อ ทัณฑิตตะ.

ในกิริยา ปาจกสฺส ภาโว ปาจกตฺตํ ความเป็นแห่งคนหุง ชื่อปาจกัตตะ.

ในคุณ นีลสฺส ภาโว นีลตฺตํ ความเป็นแห่งของเขียว ชื่อ นีลัตตะ.

ณย ปัจจัย

ปณฺฑิตสฺส ภาโว ปณฺฑิจฺจํ ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อ ปัณฑิจจะ.

กุสลสฺส ภาโว โกสลฺลํ ความเป็นแห่งคนฉลาด ชื่อ โกสัลละ.

สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ ความเป็นแห่งสมณะ ชื่อ สามัญญะ.

สุหทสฺส ภาโว โสหชฺชํ ความเป็นแห่งเพื่อน ชื่อ โสหัชชะ.

ปริสสฺส ภาโว โปริสฺสํ ความเป็นแห่งบุรุษ ชื่อ โปริสสะ.

นิปกสฺส ภาโว เนปกฺกํ ความเป็นแห่งคนมีปัญญา ชื่อ เนปักกะ.
อุปมาย ภาโว โอปมฺมํ ความเป็นแห่งอุปมา ชื่อ โอปัมมะ.

ณย ปัจจัยนี้มีนัยวิจิตรมาก พฤทธิสระตัวหน้าที่เป็นรัสสะล้วน ลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่ ย. และลบ อะ ที่สุดแห่งศัพท์ข้างหน้าที่จะลงปัจจัย เช่น ปัณฑิตะ ลบ อะ เสีย คงแต่ ปณฺฑิตฺ แล้วเอาพยัญชนะที่สุด คือ ตฺ กับ ย ปัจจัยที่เหลือไว้นั้น อาเทศตามสถานที่ควร ดังนี้:-

	เอา	เป็น	เช่น	แปลว่า
๑.	ตฺย	จฺจ	ปณฺฑิจฺจํ	ความเป็นแห่งบัณฑิต.
๒.	ลฺย	ลฺล	โกสลฺลํ	ความเป็นแห่งคนฉลาด.
๓.	ณฺย	ญฺญ	สามญฺญํ	ความเป็นแห่งสมณะ.
๔.	ทฺย	ชฺช	โสหชฺชํ	ความเป็นแห่งเพื่อน.

นอกนั้นเป็นเหมือนพยัญชนะหน้า ย ทั้ง ๒ ตัว พยัญชนะหน้า ย ในที่นี้นั้น เช่น ส แห่งศัพท์ว่า โปริส. และ ก แห่งศัพท์ว่า เนปก ดังนี้:-

	เอา	กับ	แห่งศัพท์	เป็น	เช่น
๑.	ย	ส	โปริ	สฺส	โปริสฺสํ.
๒.	ย	ก	เนปก	กฺก	เนปกฺกํ.

ตตน ปัจจัย

ศัพท์ ที่ลง ปัจจัย นี้ ไม่ค่อยจะปรากฏบ่อยนัก นอกจากที่ท่านแสดงไว้ในแนบ คือ ปุถุชฺชนตฺตนํ, เวทนตฺตนํ เท่านั้น โดย

วิเคราะห์ว่า

ปุถุชฺชนสฺส ภาโว ปุถุชฺชนตฺตนํ ความเป็นแห่งปุถุชน ชื่อ ปุถุชนนัตตนะ.

เวทนาย ภาโว เวทนาตฺตนํ ความเป็นแห่งเวทนา ชื่อ เวทนัตตนะ.

ตา ปัจจัย

มุทุโน ภาโว มุทุตา ความเป็นแห่งคนอ่อน (คนใจอ่อน) ชื่อมุทุตา.

นิทฺทารามสฺส ภาโว นิทฺทารามตา ความเป็นแห่งคนมีความหลับเป็นที่มายินดี ชื่อ นิททารามตา.

สหายสฺส ภาโว สหายตา ความเป็นแห่งสหาย ชื่อ สหายตา.

ณ ปัจจัย

วิสมสฺส ภาโว เวสมํ ความเป็นแห่งเสมอปราศ (ไม่เสมอ) ชื่อ เวสมะ.

สุจิโน ภาโว โสจํ ความเป็นแห่งของสะอาด ชื่อ โสจะ.

มุทุโน ภาโว มทฺทวํ ความเป็นแห่งคนอ่อน ชื่อ มัททวะ.

กณฺ ปัจจัย

รมณียสฺส ภาโว รามณียกํ ความเป็นแห่งของอันบุคคลพึงยินดี ชื่อ รามณียกะ.

มนุญฺญสฺส ภาโว มานุญฺญกํ ความเป็นแห่งของเป็นที่ฟูใจ ชื่อ มานุญญกะ.

อธิบาย ณ ปัจจัย มีอำนาจ พฤทธิ คือ ทีฆะ หรือ วิการ ศัพท์ที่เป็นรัสสะสระ ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลังได้ ดังอธิบายมาข้างต้น. ถ้าเป็น อิ วิการให้เป็น เอ เช่น เวสมํ. ถ้าเป็น อุ. พฤทธิให้เป็น โอ เช่น โสจํ. พฤทธิ อุ เป็น โอ แล้วเอาเป็น อว ได้อีก เช่น มทฺทวํ.

ปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ คือ กณฺ ปัจจัยก็เช่นกัน, ต้องลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่ ก แล้วทีฆะสระสั้น เช่น รามณียกํ มานุญฺญกํ เป็นต้น.

ปัจจัยพิเศษ นอกจาก ๖ ตัวนั้น มี ๓ ตัว คือ ณิย, เณยฺย, พฺย, ลงแทน ภาว ศัพท์ และสงเคราะห์เข้าในภาวตัทธิตนี้ด้วย โดยวิเคราะห์ว่า :-

ณิย ปัจ. วีรสฺส ภาโว วีริยํ ความเป็นแห่งความกล้าหาญ ชื่อ วีริยะ.

อลสสฺส ภาโว อาลสิยํ ความเป็นแห่งคนเกียจคร้าน ชื่อ อาลสิยะ.

เณยฺย ปัจ. สุจิโน ภาโว โสเจยฺยํ ความเป็นแห่งของสะอาดชื่อ โสเจยยะ.

พฺย ปัจ. ทาสสฺส ภาโว ทาสพฺยํ ความเป็นแห่งทาส ชื่อ ทาสัพยะ.

ศัพท์ที่ลงปัจจัยในภาวตัทธิตนี้ ยก ตา ปัจจัยเสีย นอกนั้นสำเร็จรูปเป็น นปุํ. ทั้งสิ้น ส่วน ตา ปัจจัย สำเร็จรูปเป็น อิตฺ. และปัจจัยเหล่านี้ลงในศัพท์ได้หลายแผนก คือ :-

ลงใน	เช่น	แปลว่า
นาม	จนฺทตฺตํ	ความเป็นแห่งพระจันทร์
คุณ	นีลตฺตํ	ความเป็นแห่งของเขียว

นามกิตก์ ปาจกตฺตํ ความเป็นแห่งคนหุง

กิริยากิตก์ คตตา ความเป็นแห่งผู้ไปแล้ว

กิริยาอาขยาต อตฺถิตา ความเป็นแห่ง...มีอยู่

นตฺถิตา ความเป็นแห่ง...ไม่มี

ลงซ้ำในตัทธิตอีก ทณฺฑิตฺตํ ความเป็นแห่งคนมีไม้เท้า

คามตา ความเป็นแห่งชาวบ้าน

ทณฺฑิตฺตํ เดิมเป็น ตทัสสัตถิตัท. คามตา เดิมเป็น ราคาทิตัท.

อนึ่ง บางทีก็ใช้ ภาว ศัพท์ ต่อท้ายศัพท์นั้นทีเดียวก็ได้ และแปลเหมือนลงปัจจัย เช่น ภิกฺขุภาโว ความเป็นแห่งภิกษุ. นตฺถิภาโว ความเป็นแห่ง...ไม่มี. อตฺถิภาโว ความเป็นแห่ง... มีอยู่. เป็นต้น แต่ที่ใช้ ภาว ศัพท์ต่อท้าย เช่นนี้เป็นรูปของสมาส ไม่ใช่ตัทธิต.

อัพยยตัทธิต

ตัทธิตนี้มีปัจจัย ๒ ตัว ถา ถํ, สำหรับลงที่หลังสัพพนาม แทน ปการ ศัพท์. สัพพนามนั้น ได้แก่ ต ศัพท์ และ ย ศัพท์ ตลอดถึงศัพท์ที่แจกตาม ย ศัพท์นั้นได้ด้วย ท่านแสดงวิเคราะห์ไว้ในกัจจายนมูลปกรณ์ ดังนี้ :-

ถา ปัจจัยลงใน ต ศัพท์ ในวิภัตติทั้ง ๗ ดังนี้

ป. โส ปกาโร ตถา อ. ประการนั้น.

ทุ. ตํ ปการํ ตถา ซึ่งประการนั้น.

ต. เตน ปกเรน ตถา ด้วยประการนั้น.

จ. ตสฺส ปการสฺส ตถา แก่ประการนั้น.

ปญฺ. ตสฺมา ปการา ตถา แต่ประการนั้น.

ฉ. ตสฺส ปการสฺส ตถา แห่งประการนั้น.

ส. ตสฺมึ ปกาเร ตถา ในประการนั้น.

ถา ปัจจัยลงใน ย ศัพท์ ดังนี้

ป. โย ปกาโร ยถา อ. ประการใด.

ทุ. ยํ ปการํ ยถา ซึ่งประการใด.

ต. เยน ปกาเรน ยถา ด้วยประการใด.

จ. ยสฺส ปกาเรน ยถา แก่ประการใด.

ปญฺ. ยสฺมา ปการ ยถา แต่ประการใด.

ฉ. ยสฺส ปการสฺส ยถา แห่งประการใด.

ส. ยสฺมึ ปกาเร ยถา ในประการใด.

ถึงแม้ศัพท์ที่แจกตาม ย ศัพท์ ก็พึงเข้าใจตามนี้. ส่วน ถํ ปัจจัย ลงเฉพาะใน กึ และ อิม ศัพท์เท่านั้น กึ ศัพท์มีรูปดังนี้ :-

ป. โก ปกาโร กถํ อ. ประการไร.

ทุ. กํ ปการํ กถํ ซึ่งประการไร.

ต. เกน ปกาเรน กถํ ด้วยประการไร.

จ. กสฺส ปการสฺส กถํ แก่ประการไร.

ปญฺ. กสฺมา ปการา กถํ แต่ประการไร.

ฉ. กสฺส ปการสฺส กถํ แห่งประการไร.

ส. กสฺมึ ปกาเร กถํ ในประการไร.

ที่ลงใน อิม ศัพท์ (นี้) ดังนี้

ป.	อยํ	ปกาโร	อิตฺถํ	อ. ประการนี้.
ทุ.	อิมํ	ปการํ	อิตฺถํ	ซึ่งประการนี้
ต.	อิมินา	ปกาเรน	อิตฺถํ	ด้วยประการนี้.
จ.	อสฺส	ปการสฺส	อิตฺถํ	แก่ประการนี้.
ปญฺ	อสฺมา	ปการา	อิตฺถํ	แต่ประการนี้
ฉ.	อสฺส	ปกาเรสฺส	อิตฺถํ	แห่งประการนี้
ส.	อสฺมึ	ปกาเร	อิตฺถํ	ในประการนี้.

อนึ่ง ยังมีปัจจัยนอกนี้อีก คือ ถตฺตา ปัจจัย ลงหลังสัพพนาม แทน ปการ ศัพท์เหมือนกัน เช่น ตถตฺตา ยถตฺตา อญฺญถตฺตา เป็นต้น. และศัพท์ที่ลง อัพยย ปัจจัยในนาม ตอน อัพยยศัพท์ ก็จัดเป็น อัพยย ตัทธิตได้. ตัทธิตนี้เป็น อลิงค์ คือไม่เป็นลิงค์อะไร และจะยักย้ายแจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ลงในลิงค์ทั้ง ๓ ไม่ได้.

ตัทธิตที่เหลือจากสามัญญตัทธิตมี ๒

คือ อุปมาตัทธิต ๑. นิสสิตตัทธิต ๑.

อุปมาตัทธิต

ตัทธิตนี้ มีปัจจัย ๑ ตัว คือ อายิตตฺตํ ลงแทน วิย ศัพท์ ซึ่งเป็นตัวอุปมาในข้อความ มีวิเคราะห์ ดังนี้ :-

ธุโม วิย ทิสฺสตีติ ธุมายิตตฺยํ (ยํ วตฺถุ วัตถุใด) ย่อม ปรากฏดุจควัน เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น) ชื่อ ธุมายิตัตตะ (ปรากฏดุจควัน).

ติมิรํ วิย ทิสฺสตีติ ติมิรายิตตฺตํ (ยํ วตฺถุ วัตถุใด) ย่อมปรากฏดุจหมอก เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น) ชื่อ ติมิรายิตัตตะ (ปรากฏดุจหมอก).

นิสสิตตัทธิต

ในตัทธิตนี้ มีปัจจัย ๑ คือ ล ลงแทน นิสฺสิต และ ฐาน ศัพท์ ดังนี้ :-

ทุฏฺฐุ นิสฺสิตํ ทุฏฺฐุลฺลํ (กมฺมํ กรรม) อาศัยแล้ว ซึ่งวัตถุอันชั่ว ชื่อ ทุฏฐุลละ (อาศัยแล้วซึ่งวัตถุอันชั่ว).

เวทํ นิสฺสิตํ เวทลฺลํ (สาสนํ คำสั่งสอน) อาศัยแล้ว ซึ่งเวท (ปัญญา) ชื่อ เวทัลละ (อาศัยแล้วซึ่งเวท).

ทุฏฺฐุสฺส ฐานํ ทุฏฺฐุลฺลํ เหตุเป็นที่ตั้ง แห่งกรรมชั่ว ชื่อ ทุฏฐุลละ (เหตุเป็นที่ตั้งแห่กรรมชั่ว).

เวทสฺส ฐานํ เวทลฺลํ เหตุเป็นที่ตั้ง แห่งเวท (ปัญญา) ชื่อ เวทัลละ (เหตุเป็นที่ตั้งแห่งเวท).

ลง ล ปัจจัย แล้วซ้อน ล จึงเป็นรูปอย่างนั้น. ตัทธิตทั้ง ๒ นี้ เป็นคุณแจกได้ ๓ ลิงค์.

บทเพิ่มเติม

ข้อควรสนใจและควรจำ

ตัทธิตนาม โคตตตัทธิต สมุหตัทธิต ภาวตัทธิต. นอกนั้นเป็นตัทธิคุณ.

ตัทธิตที่เป็นอลิงค์ คือ วิภาคตัทธิต อัพยยตัทธิต เพราะแจก

ด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ในนามทั้ง ๓ ไม่ได้.

ปัจจัยที่พ้องกัน

ณ ปัจจัย มีใน ๕ ตัทธิต คือ โคตฺตตทฺ. ราคาทิตฺท. สมุหตทฺ. ตทสฺสตฺถิตทฺ. ภาวตทฺ.

ณิก ปัจ...๒ ตัทธิต คือ โคตฺตตทฺ. ตรตฺยาทิตทฺ.

อิย ปัจ...๒ ตัทธิต คือ ชาตาทิตทฺ. เสฏฺฐตทฺ.

กณฺ ปัจ...๒ ตัทธิต คือ สมุหตทฺ. ภาวตทฺ.

ตา ปัจ...๒ ตัทธิต คือ สมุหตทฺ. ภาวตทฺ.

อี ปัจ...๒ ตัทธิต คือ ตทสฺสตฺถิตทฺ. ปูรณตทฺ.

ปัจจัยที่คล้ายกัน

กณฺ ปัจจัย ในสมุหตทฺ. และ ก ปัจจัยในสังขยาตทฺ. คล้ายกัน. ณิก ปัจจัย ใน โคตฺตตทฺ. ตรตฺยาทิตทฺ. คล้ายกับ อิก ปัจจัยใน ตทสฺสตฺถิตทฺ.

ปัจจัยนอกแบบ

ปัจจัย	อุทาหรณ์	แปลว่า
ณิย	วีริยํ	ความเป็นแห่งคนกล้า
เณยฺย	โสเจยฺยํ	ความเป็นแห่งของสะอาด.
พฺย.	ทาสพฺยํ	ความเป็นแห่งทาส.

ทั้ง ๓ ตัวนี้ ลงแทน ภาวศัพท์ ในภาวตัทธิต.

ปัจจัย	อุทาหรณ์	แปลว่า
ถตฺตา	อญฺญถตฺตา	โดยประการอื่น.

ถตฺตา ปัจจัยนี้ ลงหลังสัพพนาม แทน ปการ ศัพท์ จัดเข้าใน อัพยยตัทธิต.